

K 156.861
3

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

3. ითონიშვილი

ქართლის
მთიელთა
ყოფა-
ცხოვრებადან

ქაიბლის მთლიანთა
ყოფა-ცხოვრებინ

~~156~~
K156.861
3

საქართველოს
პარლამენტის
ბიბლიოთეკა

902.7 (C⁴41)

902.7 (47.922)

II 409

ნაშრომში განხილულია ავტორის მიერ ქართლის მთიანეთში შეკრებილი ახალი ეთნოგრაფიული მასალა ჩვენი წინაპრების ყოფა-ცხოვრების შესახებ. წიგნის მიზანია მკითხველს გააცნოს თეთრი არაგვის ხეობაში მცხოვრები მთიულების, შავი არაგვის ხეობაში მოსახლე გუდამაყრელებისა და ქსნის ხეობის სათავეების მკვიდრი ქართველი მთიელების ძველი საოჯახო ყოფა. ფაქტობრივ მონაცემებზე დაყრდნობით ნაშრომში ნაჩვენებია დიდი ოჯახის გადმონათული სახეობის შემადგენლობა, საოჯახო მეურნეობა, მმართველობის სისტემა, შრომის ორგანიზაციის ხასიათი, ოჯახის წევრთა ურთიერთობის ნორმები და საკუთრების ფორმები.

И $\frac{0284 - 107}{M 601 (08) - 74}$ 368 — 74

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის კვლევა მარტოოდენ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით ვეღარ აკმაყოფილებს თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების მაღალ მოთხოვნილებებს. საკმაოდ დიდმა დრომ განვლო მას შემდეგ, რაც ისტორიას, როგორც მეცნიერებას, მხარში ამოუდგნენ ერთხანს დამხმარე საგნებად სახელდებული, მაგრამ დღეისათვის დამოუკიდებელ დარგებად ჩამოყალიბებული ისეთი სამეცნიერო დისციპლინები, როგორცაა არქეოლოგია, ეთნოგრაფია, ისტორიული გეოგრაფია, ნუმისმატიკა და სხვა. მათ შორის სწორედ ეთნოგრაფიაა ის დარგი, რომლის ამოცანას შეადგენს ხალხის ყოფისა და კულტურის შესწავლა მისი ძირითადი კომპონენტების მიხედვით. ამიტომ ყველა სხვა დარგზე მეტად ეთნოგრაფია ემსახურება მწარმოებელი მასის ისტორიის შესწავლის მიზანს და რამდენამდე ავსებს ჩვენი საისტორიო მწერლობის იმ ხარვეზს, რაც, დიდი ილიას სიტყვით, ხალხის როლის დაჩრდილვაში მდგომარეობდა.

ასეთი რთული და საპატიო ამოცანის შესრულებაში უმთავრესი მნიშვნელობა ენიჭება უშუალო დაკვირვებითა და გამოკითხვით მოპოვებულ მასალას, რომელიც საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობის განვითარების შესაბამისად გვაცნობს მატერიალურ კულტურას, სამეურნეო ყოფას, სოციალურ ურთიერთობას და სულიერ კულტურას. ეთნოგრაფიის ძირითადი პრობლემების, კერძოდ, სოციალური ურთიერთობისა და სულიერი კულტურის შესწავლისათვის განსაკუთრებით დიდი ღირებულებებს მქონეა თაობიდან თაობას გადმოცემული და ჩვენამდე მოღწეული მასალა არქაული დროის გადმონაშთების შესახებ, რაც უმთავრესად მთამ შემოგვინახა, ვინაიდან ბართან შედარებით მთაში კლასობრივი ურთიერთობის ნელი ტემპით განვითარება აპირობებდა მთიელთა ცხოვრებაში წინაკლასობრივი ინსტიტუტების გადმონაშთურ სა-

ხეობათა ხანგრძლივად არსებობას და მისთვის დამახასიათებელ წეს-ჩვეულებათა დიდხანს შენარჩუნებას.

აღნიშნულ გარემოებათა გამო ძველი ქართული ყოფითა და ჩვეულებებით დაინტერესებული პირები იმთავითვე მთამ მიიზიდა. უმთავრესად მთიელთა ყოფის შესწავლა დაედო საფუძვლად ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითად პრობლემათა განვითარებასაც, რაშიაც უმნიშვნელოვანესი ადგილი უჭირავს სოციალური ურთიერთობის კვლევის შედეგებს. სოფლის თემის სტრუქტურის, ხალხური მმართველობის სისტემის, საოჯახო თემის გადმონაშთების, პატრონიმიული ორგანიზაციისა და ამ რიგის სხვა სოციალური საკითხების შესწავლის საფუძველზე გამოვლინდა ერთხანს მეცნიერებაში ფესმოკიდებული შეხედულების უნიკალური დაგობა ქართველ მთიელთა საზოგადოებრივი ყოფის უძრავობისა და პრიმიტივიზმის შესახებ. მოვლენებისადმი ისტორიული თვალსაზრისით მიდგომისა და ეთნოგრაფიული მასალის წყაროებთან შეჯერების, აგრეთვე მატერიალური კულტურის ძეგლებისა და დასახლების ფორმათა შესწავლის შედეგად ნათლად გამოიკვეთა დებულება, რომლის თანახმად ქართველ მთიელთა ყოფისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენდა თემური წყობის რღვევა და ადრეფეოდალური ურთიერთობის განვითარება. ამ მიმართულებით წარმოებულ კვლევა-ძიებაში დღითი დღე მატულობს იმ მასალის ღირებულება, რომელიც წინაკლასობრივი სოციალური ინსტიტუტების, მათ შორის საოჯახო თემის გადმონაშთების შესწავლის წყაროს წარმოადგენს. მაგრამ რამდენადაც გადმონაშთების კვლევის მნიშვნელობა იზრდება, იმდენად მისთვის საჭირო ეთნოგრაფიული მასალის მოპოვების შესაძლებლობა თანდათანობით მცირდება. ამდენად, ძველი ყოფის ამსახველი ფაქტობრივი მონაცემების შეგროვება და დალუპვისაგან გადარჩენა ძალზე საშური საქმეა, რამდენადაც დამუშავებული სახით მისი გამომზეურება პასუხობს საბჭოთა ეთნოგრაფიის აქტუალურ ამოცანებს. ეთნოგრაფიული კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, როდესაც ბურჟუაზიული მეცნიერება დაუნდობელ ბრძოლას განაგრძობს სოციალურ პრობლემათა მარქსისტულ-ლენინური ინტერპრეტაციის წინააღმდეგ, საოჯახო ყოფისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობის საკითხებზე ახალი მასალის მოპოვება

და მისი თეორიული განზოგადოება საბჭოთა ეთნოგრაფიის
დგომი აღმავლობის უმნიშვნელოვანესი წინაპირობაა: ბოლო ხა-
ნებში ოჯახის ადრინდელ სახეობათა შესწავლისადმი ინტერესიც
ამიტომ გაიზარდა. ამის მაჩვენებელია ის დიდმნიშვნელოვანი
ფაქტი, რომ ანთროპოლოგთა და ეთნოგრაფთა VIII მსოფლიო
კონგრესზე ქ. ტოკიოში საბჭოთა ეთნოგრაფიის პრობლემატიკი-
დან ერთ-ერთი ძირითადი მოხსენება (მომხსენებელი სსრკ მეცნი-
ერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორი
ი. ბრომლეი) მიეძღვნა საოჯახო თემს, რომელშიც დაცულია რა
საბჭოთა ეთნოგრაფების თვალსაზრისი, დამატებითი მონაცემე-
ბის ანალიზის საფუძველზე მისი კვლევა ახალ ეტაპზეა აყვანი-
ლი. ეს გარემოება კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებს ქარ-
თულ-კავკასიურ ეთნოგრაფიულ მასალას, რომელზე დაყრდნობი-
თაც საოჯახო თემის გადმონაშთური სახეობის შესწავლას მრავალი
ნაშრომი მიეძღვნა. აღნიშნული საკითხის კვლევაში მრავალმხრივ
საინტერესო წყაროდ გვესახება მთიულეთ-გუდამაყრისა და ქსნის
ხეობის ეთნოგრაფიული მასალა, რაც საფუძვლად დაედო ამ
ნაშრომს.

საოჯახო ყოფა მთიულეთ-გუდამაყარში

მთიულეთი და გუდამაყარი ქართლის მთიანეთის ორი ურთიერთმეზობლად მდებარე კუთხეა, რომელთაგან პირველი მოიცავს თეთრი არაგვის ხეობას ჯვრის უღელტეხილიდან მთიულთკარამდე (ფასანაურიდან ცოტა ქვემოთ), ხოლო მეორე — შავი არაგვის ხეობას მთლიანად ბურსაჭირიდან ფასანაურამდე. მთიულეთში მცხოვრებ ქართველ მთიელთა კუთხური სახელწოდებაა მთიული (რასაც ზოგიერთები შეცდომით იყენებენ მთიელის მნიშვნელობით)¹, ხოლო გუდამაყრის ხეობის მკვიდრთა აღსანიშნავად დამკვიდრებულია გუდამაყრელი.

მთიულეთ-გუდამაყარი ყოფილი არაგვის საერისთავოს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, რომელიც ამ საერისთავოს გაუქმების შემდეგ (1743 წ.) არაგვის საუფლისწულოს ფარგლებში მოექცა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დღიდან მთიულეთ-გუდამაყარი, ხევი და თრუსის ხეობა XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში შედიოდა ერთ ადმინისტრაციულ გაერთიანებაში, რომელსაც მთიელთა სამმართველო ეწოდებოდა, ხოლო შემდეგ დუშეთის მაზრას დაუქვემდებარეს. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან დღემდე მთიულეთ-გუდამაყარი დუშეთის რაიონის შემადგენლობაშია.

¹ დღეს აღარ უნდა გვეკიდებოდეს იმის განმარტება, რომ მთიელია ყველა ის, ვინც კი მთიან ზოლში ცხოვრობს. საქართველოში ასეთები არიან: ხევსურები, თუშები, ფშავლები, მოხევეები, მთიულები, სვანები და სხვ. ქართველ მთიელთა შორის მთიულები შეადგენენ ერთ-ერთ ისეთ ეთნოგრაფიულ ჯგუფს (თემს), როგორსაც ზემოხსენებული ხევსურები, მოხევეები და სხვები. ამიტომ, მთაში მცხოვრებთა ზოგადი სახელწოდების (მთიელი) გაიგივება ერთ-ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის სახელწოდებასთან (მთიული) ცნებების გაუმართლებელი აღრევა და სინამდვილის უხეში დამახინჯებაა.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ის აღმოსავლეთ საქართველოში
 ლოს მთიანეთის ერთ-ერთი საინტერესო მხარეა, რომლის მკვიდრ-
 თა ყოფაში ხანგრძლივად შემოინახა ისტორიულად არსებული
 სოციალური ინსტიტუტების გადმონაშთები. მათი შესწავლის მიზნით
 ქართულმა ეთნოგრაფიულმა მეცნიერებამ სერიოზული ნაბიჯე-
 ბი გადადგა, მაგრამ სოციალური ურთიერთობის კვლევის მასშ-
 ტაბი ჯერ-ჯერობით ამ პრობლემის მნიშვნელობას არ გათანაბრე-
 ბია. ამ ხარვეზის შევსების ცდას წარმოადგენს „მთიულეთის ეთ-
 ნოგრაფიის ნარკვევები“, რომელსაც მთლიანად დაეთმო „კავკასიის
 ეთნოგრაფიული კრებულის“ მესამე ტომი (თბილისი, 1971). ამავე
 ხარვეზის შევსებას ითვალისწინებს საოჯახო ყოფის შესწავლაც,
 რასაც საფუძვლად დაედო 1959, 1960, 1968 წლებში ავტორის
 მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალები, ისტორიული წყა-
 რობები, ქართული სამართლის ძეგლები და სპეციალური ლიტერა-
 ტურა. ზემოხსენებულ მონაცემებზე დაყრდნობით მკითხველი
 გაეცნობა ოჯახის შემადგენლობას, მის ეკონომიურ საფუძვლებს,
 მმართველობის სისტემას, შრომის ორგანიზაციის ხასიათს და სა-
 კუთრების ფორმებს.

ოჯახის შემადგენლობა

გადმონაშთის სახით შემონახულ სოციალურ ერთეულებს
 შორის ერთ-ერთ უჯრედს წარმოადგენდა საოჯახო თემი, რომელიც
 არსებობდა ოჯახის გაბატონებული ფორმის — ინდივიდუალური
 ოჯახის გვერდით. კლასობრივ საზოგადოებაში დიდი ოჯახები
 განიცდიდნენ რა თვისებრივ ცვლილებებს, მათი რაოდენობაც
 თანდათანობით კლებულობდა ინდივიდუალური ოჯახების ზრდის
 პარალელურად, მაგრამ დიდი ოჯახის გადმონაშთებმა XX საუ-
 კუნის კარიბჭემდე მაინც შეინარჩუნეს არსებობა. პირველ ყოვ-
 ლისა ამის მაჩვენებელია ოჯახის შემადგენლობა, რომლის გასაც-
 ნობად ეთნოგრაფიულ მასალასთან ერთად შეიძლება მივმართოთ
 ისტორიულ წყაროებს და ქართული სამართლის ძეგლებს.

გაუყრელად ცხოვრების შესახებ წყაროებიდან ყველაზე აღ-
 რეული ცნობა გვხვდება გიორგი ბრწყინვალის სამართალში,
 რომლის მეშვიდე მუხლში ვკითხულობთ: „თუ ვინ ჯევისბერის

კაცის გაუყოფარი, მისა სახლსა შიგან მოახლე¹, ერთ სახლსა
ცი მოკლან: მამა, ბიძა, ძმა, ბიძასძე, ძმისწული, რა გინდა
სის გუარისა მისი მოახლე, — სისხლად ესევე ექუსა ათასი თეთ-
რი იყოს“...

რამდენადაც მოახლე ნიშნავდა ახლო ნათესავს, ოჯახის
წევრს, ამდენად ძეგლში ერთ ჭერქვეშ მცხოვრები ერთი ოჯახის
წევრებად, გაუყოფარ ნათესავებად დასახელებული არიან მამა,
ბიძა, ძმა, ბიძასძე (ბიძაშვილი) და ძმისწული. ამის მიხედვით გამო-
დის სამი თაობა: 1) ხევისბერის მამა და ბიძა, 2) თვით ხევისბერი,
მისი ძმა და ბიძაშვილი (ბიძას ძე), 3) ხევისბერის ძმისწული,
რომელთანაც იგულისხმება ხევისბერის შვილიც.

თუ ხევისბერის გაუყოფარი კაცის ანუ მისი ოჯახის წევრის
სისხლი შეფასებული იყო 6000 თეთრად, სამაგიეროდ მხოლოდ
3000 თეთრი ღირებულა „ხევისბერის განაყოფი და მისი გუა-
რის კაცის“ სისხლი. „ძეგლის დადების“ მეცხრე მუხლის თანახმად,
ხევისბერის ოჯახიდან გამოყოფილი კაცი შეიძლებოდა ყოფილიყო
მისი ძმა, მოახლე, ან მეყვსი².

სისხლის ასეთ სხვაობას კანონმდებელი მეათე მუხლში იმით
ასაბუთებს, „რომე ხევისბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა
ჰბოძებია“ და მისი ოჯახის წევრები, მასთან ერთად გაუყოფრად
მცხოვრები ნათესავეები, უფრო საპატიო პირებად ითვლებოდნენ,
ვიდრე განაყოფები, რომლებიც ხევისბერის სახლიდან გასვლის
შედეგად შედარებით დამცრობილ მდგომარეობაში ვარდებოდნენ.

მაშასადამე, „ძეგლის დადება“ გვაცნობს როგორც გაუყოფ-
რად, ისე ინდივიდუალურ ოჯახებად ცხოვრების წესს, რაც თავის
მხრივ იმის მანიშნებელია, რომ დიდი და პატარა ოჯახის თანაარ-
სებობა XIV საუკუნის მთიულეთისათვის დამახასიათებელ მო-

1 „მოახლე — ახლოს მყოფი“ (საბა, სიტყვის კონა, თბილისი, 1949). „ძეგ-
ლის დადების“ ლექსიკონში მოცემული განმარტებით, მოახლე ნიშნავს ახლო
ნათესავს (ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბილისი, 1957,
138). ეს ტერმინი ასეთივე მნიშვნელობითაა ნახმარი ძეგლის სხვა მუხლებშიც
(9, 10, 17, 20, 43). ჩვენი ვარაუდით, მოახლე უნდა ნიშნავდეს მოსახლე-ს,
ე. ი. სახლის, ოჯახის წევრს.

2 „მეყვსი — ეყოდეს რითმე“ (საბა, სიტყვის კონა, 205). „ძეგლის
დადების“ ლექსიკონის მიხედვით, მეყვსი არის შორეული ნათესავი (გვარის კა-
ცი), რაც დასტურდება რამდენიმე მუხლით (9, 10, 17, 27).

მენტს წარმოადგენდა. ძეგლიდან ისიც ნათლად ჩანს, რომ ეკლესიის ფარ წევრთა მახლობლობის აღსანიშნავად იხმარებოდა მთლიანად, რომელსაც უპირისპირდებოდა შორეული ნათესაობის გამომხატველი სახელწოდება მეყვსი, რომელიც როგორც დიდი ოჯახის განაყოფის აღმნიშვნელი, შესაძლებელია ვიგულოთ პატრონიმიული ერთეულის სახელწოდებად.

გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადების“ შემდეგ მთიულეთ-გუდამაყარში ოჯახის შემადგენლობის გასაცნობად ძვირფას წყაროს წარმოადგენს „აღწერა არაგვის ხეობისა“¹, რომელიც ერეკლე მეორის ბრძანებით 1774 წელს შეადგინეს ლუარსაბ მაყაშვილმა და მანუჩარ თუმანიშვილმა.

ცალკეული თემებისა და თემებში შემავალი სოფლების მიხედვით აღწერაში ჯერ ნაჩვენებია კომლი, ხოლო შემდეგ კომლში შემავალ „თავთა“ რიცხვი. ზოგი კომლიდან დასახელებულია მხოლოდ ერთი „თავი“, ხოლო ზოგიდან ორი, სამი, ოთხი, ხუთი, ექვსი და შვიდი „თავი“. მაგალითად, სოფ. ზემო მღვთაში ერთ „თავიანი“ იყო ექვსი კომლი, ორ „თავიანი“ — 10 კომლი, სამ „თავიანი“ — ხუთი კომლი, ოთხ „თავიანი“ ორი კომლი და შვიდ „თავიანი“ ერთი კომლი.

სოფელ ვეშაგურთ კარში აღრიცხულია სამი კომლი ორ „თავიანი“, სამი კომლი სამ „თავიანი“ და ორი კომლი ოთხ „თავიანი“.

სოფ. დუმაცხოში 15 კომლიდან ერთ „თავიანი“ იყო ექვსი კომლი, ორ „თავიანი“ — ოთხი კომლი, სამ „თავიანი“ — ერთი კომლი, ოთხ „თავიანი“ — ერთი კომლი და ექვს „თავიანი“ — სამი კომლი.

კომლსა და „თავებს“ შორის დაახლოვებით ასეთივე შეფარდება მთიულეთ-გუდამაყარის სხვა სოფლებშიც. აღწერა ემყარება რა ამ პრინციპს, მასში შეტანილია მხოლოდ კომლთა და „თავთა“ რიცხვი. არსად ოჯახის სრული აღწერა არ გვხვდება; ქალებისა და ბავშვების სახელები და რაოდენობა სავსებით უგულებელყოფილია. აღწერის ამგვარ პრინციპზე წარმოდგენისათვის მოგვყავს რამდენიმე მაგალითი. სოფ. სეთურთ კარიდან: „სეთურიძე

¹ ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, ტფილისი, 1907.

ყაზის შვილი.. კომლი ა (ე. ი. ერთი — ვ. ი.) თავი ე (ე. ი. ხატოშვილი ვ.ი.): ხოსრო, ჩიტა, შავხალ, ბერი და ჯარია“. სოფ. ბენიანთ კარი-დან: „ბენიანთე პაპის შვილი. კომლი ა თავი ვ: ლუჭა, ვეფხო, და-თვა, ადამა, ჭიჭა და ხახო“. სოფ. ღუმაცხოდან: „აფციაური ნადირას შვილი... კომლი ა თავი ვ: ოზდეგა, გიორგი, მამუკა, ნადირა, ავთანდილ და ბასილა. სოფ. უკანა მხარიდან: „ნათობიძე სეხნის შვილი... კომლი ა, თავი ე: მწარია, ხეხილა, გრიგოლა, პაპუნა და კაცია.

ამ რიგის მასალიდან განსაკუთრებით გვინტერესებს კომლისა და „თავის“ მნიშვნელობა, რამაც დიდი ხანია მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება.

ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით, „თავი“ კომლში ოჯახის უფროსს უნდა ნიშნავდეს, მამა-ქმარს... კომლში შეიძლება რამდენიმე ოჯახი იყოს, თვითეულ ოჯახს ეყოლება „თავი“ ანუ უფროსი — „მამა“. ამნაირად მებატონის ყმების სიაში რომ გვარი და სახელია მოხსენებული, ის მთელი კომლის უფროსს ეკუთვნის, ხოლო დავთარში ნაჩვენებია, რამდენი ოჯახი სახლობს თვითეულ კომლში“¹.

ამგვარი ინტერპრეტაციის შესაბამისად კომლი ერთ შემთხვევაში გვესახება ინდივიდუალურ ოჯახად, რომელსაც სათავეში ედგა ერთი კაცი — ე. წ. „თავი“. მეორე შემთხვევაში კომლი იყო ისეთი სოციალური ერთეული, რომელშიაც ირიცხებოდა რამდენიმე „თავი“. თუ „თავი“ ყველა ვარიანტში ოჯახის უფროსს ანუ კომლშილის პატრონს (მამა-ქმარს) ნიშნავდა, მაშინ გამოდის, რომ რამდენიმე „თავის“ გამაერთიანებელი კომლი იყო რამდენიმე ოჯახის ერთობლიობა, კოლექტიური უჯრედი, დიდი ოჯახი, რამდენადაც მის ფარგლებში შედიოდა რამდენიმე საქორწინო წყვილი თავისი შთამომავლობით.

ე. თაყაიშვილის აზრით, „რიცხვი „თავთა“ სრულებით იმის მაჩვენებელი არ არის, თუ რამდენი სულია კომლში... მიზანი აღწერისა იყო სცოდნოდან, თუ რამდენი მეომრის გამოყვანა შეიძლებოდა ომინანობის დროს კომლიდან და რამდენ მეკომურს ედვა სახელმწიფო გადასახადი“ (გვ. IX—X).

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ხალხის აღწერის და შემოსავლის დათვრები საქართველოში, ჟურნ. „მოამბე“, ტფილისი, 1901, № 4, განყ. II, 10.

თან შედარებით იქ 53 წლით ადრე ჩატარდა აღწერა და აღწერილი ული წარსულის სიღრმის გამო დიდი ოჯახებიც მეტი უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული ვითარება გვიჩვენებს, რომ გაუყრელად ცხოვრების წესი XVIII საუკუნეში ბართან შედარებით მთაში უკეთესად იყო შემონახული, რაც საქართველოს მთისა და ბარის საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების სხვადასხვა დონის არსებობით აიხსნება.

მთიულეთ-გუდამაყარში დიდი ოჯახების შემადგენლობაზე სათანადო ცნობები მოგვეპოვება XIX საუკუნის წყაროებსა და ლიტერატურაში. ამ მხრივ პირველ რიგში საყურადღებოა 1831—32 წწ. კამერალური აღწერა, რომელშიაც ფიქსირებულია რამდენიმე თაობის წარმომადგენელთა გაუყრელად ცხოვრების ფაქტები. აქ აღწერილ მრავალ ოჯახში ერთად მცხოვრები ძმების, ბიძაშვილებისა და მათი შთამომავლობის რიცხვი ოც სულამდე აღწევდა¹.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ლიტერატურაშიც არაერთგზის გვხვდება ცნობები ოჯახის გაუყრელობის შესახებ. 1860 წელს დუშეთის აღწერილობისადმი რუსულ ენაზე მიძღვნილ ნაშრომში პლატონ იოსელიანი ამ ჩვეულებას თვლიდა ისტორიულ მოვლენად და მასში ის ხედავდა ოჯახის ძლიერებისა და სიმდიდრის საფუძველს. მისი დაკვირვებით, აღნიშნულ ტრადიციას უფრო მეტად ინარჩუნებდა ყოფილი არაგვის საერისთავოს მთიანეთი, სადაც 40—50 სულიანი ოჯახები გასული საუკუნის 60-იან წლებში ჯერ კიდევ ძალიან ბევრი ყოფილა.

XIX საუკუნის 60-იან წლებთან შედარებით XIX საუკუნის 80-იან წლებში მდგომარეობა რამდენადმე შეცვლილა. დიდი ოჯახების გაყრის შემთხვევები ამ დროისათვის გახშირებულა. ეს უმთავრესად დამახასიათებელი ყოფილა სამხედრო გზისპირა სოფლებში მცხოვრებთათვის, რასაც ნ. ნიკიფოროვი ხსნის ამ სოფლებში ცივილიზაციის შეღწევის, ე. ი. კაპიტალისტური ურთიერთობის გავლენის მიზეზით. რაც შეეხება ქალაქებიდან და გზიდან დაშორებულ მიყრუებულ ხეობებს, ავტორის ცნობის თანახმად, აქ

¹ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბილისი, 1965, 34—35.

ჯერ კიდევ არ იჩენდნენ განკერძოებისაკენ მიდრეკილებას და მხოლოდ
 ჰერკვეშ ცხოვრებას განაგრძობდნენ. ნ. ნიკიფოროვი თვითონ
 ფილა მნახველი ბევრი ისეთი პატრიარქალური ოჯახისა, რომე-
 ლიც 25—40 სულსაგან შედგებოდა და სამ თაობას მოიცავდა!¹

გაუყრელად ცხოვრების სასარგებლოდ მეტყველებენ სა-
 შუალო ციფრობრივი მონაცემებიც. 1873 წლის კამერალურ აღ-
 წერაზე დაყრდნობით ნ. ნიკიფოროვს გუდამაყრელის ოჯახის სა-
 შუალო სიდიდედ გამოჰყავს 7,86 სული, ხოლო მთიულის ოჯახისა
 7,22 სული. დაახლოებით ასეთივე მაჩვენებელია მოხევისა და
 ოსის ოჯახის შემადგენლობაზე, მაშინ, როდესაც ქართლელის
 ოჯახში საშუალოდ აღმოჩნდა 5,85 სული, ფშაველის ოჯახში 5,42
 სული, ხოლო ხევსურის ოჯახში 4,98 სული.

დაახლოებით ასეთივე მაჩვენებლებს იძლევა 1886 წლის სტა-
 ტისტიკაც. ამის მიხედვით ზოგან ოჯახის საშუალო სიდიდე შეად-
 გენდა ექვს სულს (ბედონი, წკერე, ზემო მლეთა, დგნალი, ჩოხი...),
 ზოგან შვიდ სულს (ამირთკარი, შონჩო, ყოყონი, ლაკათხევი,
 დოლასქედი, ჭართალი, დუმაცხო...), ზოგან რვა სულს (ათნოხი,
 არახვეთი, კობათკარი, ჯალუმიანი...), ზოგან ცხრა სულს (ზანდუკი,
 გოგნაური, ბენიანი...), ხოლო ზოგან 10—11—12 სულს (გამსი,
 მაქართა, წინამხარი, ქოროლო...)².

XIX საუკუნის ლიტერატურაში ამ საკითხზე მთიულეთ-გუ-
 დამაყრის შესახებ სხვა ცნობა არ გავაჩნია. სამაგიეროდ XIX—
 XX საუკუნეების მონაცემებზე დაყრდნობით გაუყრელად ცხოვ-
 რების ფაქტები აღნიშნულია საბჭოთა ეთნოგრაფების გამოკლე-
 ვებშიც. მათ შორის, ყურნალ „საბჭოთა ეთნოგრაფიის“ 1939
 წლის მეორე ნომერში მთიულთა შესახებ მოთავსებულ ნაშრომში
 ლ. პანეკმა მოხუცთა გამოკითხვის საფუძველზე გვიჩვენა XIX
 საუკუნის მიწურულში არსებული არაერთი დიდი ოჯახის რიცხო-
 ბრივი შემადგენლობა. მას შემთხვევა ჰქონდა ზოგიერთი ასეთი ოჯა-

¹ Н. Н и к и ф о р о в, Экономический быт государственных крестьян Душетского уезда Тифлисской губернии. МИЭБГКЗК, т. V, ч. II, Тифлис, 1887, 24—25.

² Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, 42...

ბი თვითონაც ენახა, ისევე როგორც ასეთი ოჯახი გუდამაყარას ხეობაში ნახა და აღწერა ს. მაკალათიამ¹.

უახლოესი დროის ლიტერატურაში ეს საკითხი განხილულია საზოგადოებრივი ურთიერთობისა და საცხოვრებლების კვლევასთან კავშირში. რ. ხარაძის აზრით, მთიულების ყოფისათვის დამახასიათებელ ერთ-ერთ კომპონენტს წარმოადგენდა „ეკონომიური საფუძვლებით განმტკიცებული ძმათა გაუყრელობის პრინციპი“, რომელიც „ხელს უწყობდა ოჯახების მრავალრიცხოვნობის შენარჩუნებას“ (გვ. 72). ამავე ნაშრომში ალ. რობაქიძემ მთიულური სახლი განიხილა ისეთ ნაგებობად, რომელიც ძირითადად პასუხობდა გადმონაშთური ფორმის საოჯახო თემის მოთხოვნილებებს, ხოლო ასეთი ოჯახების საჩვენებლად დაიმოწმა XIX საუკუნის 30-იანი წლების საარქივო მონაცემები. მან ერთიმეორეს დაუპირისპირა აგრეთვე 1831/32 და 1886 წლების კამერალურ აღწერათა საშუალო მაჩვენებლები და დაასკვნა, რომ „კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარების პარალელურად მთიულეთის სოფლების უდიდეს ნაწილში მიმდინარეობდა ოჯახის რიცხოვრივი შემადგენლობის შემცირება და არა ზრდა“ (გვ. 34). საცხოვრებელი ნაგებობებისა და მათში მცხოვრები ოჯახების აღწერის შედეგად მ. ჩართოლანიც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მთიულური სახლი უმეტეს შემთხვევაში დიდ ოჯახს ეკუთვნოდა („საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, ტ. XXI—B).

სხვადასხვა დროის კამერალური აღწერის მასალების დაპირისპირების საფუძველზე ოჯახის რიცხოვრივი შემადგენლობის კლების პროცესის დადგენა და ამაზე დამყარებით მიღებული დასკვნა იმის შესახებ, რომ დიდი ოჯახი მთიულეთში საოჯახო თემის გადმონაშთურ ფორმას წარმოადგენდა, რომელიც კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების პირობებში საბოლოოდ ისპობოდა, მართლდება თვით XIX საუკუნის 60-იანი წლების (პ. იოსელიანი) და 80-იანი წლების (ნ. ნიკიფოროვი) ავტორთა მონაცემების ურთიერთშედარებითაც. თუ პ. იოსელიანი მთიულეთ-გუდამაყარაში 40—50-სულიანი ოჯახების დიდ სიჭარბეზე მიუთითებდა, ნ. ნიკიფოროვს 25—40-სულიან ოჯახებად ცხოვრების წესი უმ-

¹ ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფილისი, 1930, 81.

თავრესად მიყრუებულ ხეობებში ეგულებოდა, ხოლო სოფლებში ის ასეთი ოჯახების რღვევის გაღრმავებულ ხედავდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დიდი ოჯახების ხვედრითი წონის შემცირება ინდივიდუალური ოჯახების მატების ხარჯზე მიმდინარეობდა, მაგრამ აღნიშნულ ხანაში ეს პროცესი ჯერ არ იყო დამთავრებული. როგორც ლ. პანეკისა და ს. მაკალათიას შრომებიდან დავინახეთ, გაუყრელად ცხოვრების ტრადიციას მთიულეთ-გუდამაყარი XX საუკუნის პირველ მეოთხედშიაც ინარჩუნებდა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში ასეთი ვითარების დამადასტურებელია ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალაც, რომელსაც ქვემოთ რამდენიმე ოჯახის მაგალითზე გავცნობით.

მრავალთაგან შეიძლება დავასახელოთ ბურდულების ერთ-ერთი ოჯახი სოფ. მლეთაში, რომელიც მისი ყოფილი წევრის ვანო მახარეს ძე ბურდულის (დაბად. 1882 წ.) ცნობით, გაყრის მომენტში ოთხ თაობას მოიცავდა და 29 სულისაგან შედგებოდა. ოჯახში პირველი თაობის წევრები იყვნენ იოსები და მისი ბიძაშვილი ძაუგა პაპა. მეორე თაობას ეკუთვნოდნენ იოსების შვილები (ბეჟო, გიგო, შიო) და ძაუგა პაპას შვილი ტეტია, მესამე თაობას შეადგენდნენ ტეტიას შვილები (იაკობი, ბერა, მიხა, თედო) და ბეჟოს შვილები (მახარე, სვიმონი), ხოლო მეოთხე თაობის წარმომადგენლები იყვნენ ბერას შვილი თორდა და მახარეს შვილები (აბრამი, ვანო...). ოჯახი გაყრილა პირველი თაობის წარმომადგენელთა გარდაცვალების შემდეგ. განაყართაგან ბოლო დროს მახარეს შვილებს (ოთხ ძმას) 14-სულიანი ოჯახის სახით კიდევ კარგახანს უცხოვრიათ გაუყრელად.

ასევე ოთხ თაობამდე გაუყრელი ყოფილა სეთურიძეების ოჯახი სოფ. სეთურებში, რომლის უფროს თაობას ეკუთვნოდნენ ძმები მუკა, გივაჲ (უშვილო) და ნანაჲ. მეორე თაობაში შედიოდნენ ნანაჲს შვილი გივაჲ და მუკას შვილები: სანდრო, შიაჲ და მათიაჲ. მესამე თაობა ასე გამოიყურებოდა: სანდროს შვილები (გოგაჲ, ვანუაჲ); შიას შვილები (ანდრიაჲ, ვანო, პავლე, სვიმონაჲ); მათიას შვილები (იოსებაჲ, ალექსაჲ), მეოთხე თაობას ავსებდნენ შიას შვილის-შვილები: არჩილა, ნიკო, ქოთილაჲ, ვალიკო, ბიჭიკო და ოთარი.

რძლებისა და გასათხოვარი ქალების ჩათვლით ოჯახში ირიცხებოდა 24 სული. გაყრილან პირველი თაობის წარმომადგენელთა გარდაცვალების შემდეგ.

იმავე სოფელში ბერუანთ (სეთურიძე) ოჯახი ოთხი თაობისაგან შედგებოდა: I თაობა: აბრამი და მისი მეუღლე. II თაობა: აბრამის შვილები (სტეფანე, ვანო, ალექსი, ისაკა) და რძლები (ეფემია, მარიამი, პელო, სიდო). III თაობა: ნიკო სტეფანეს ძე, სვიმონი ვანოს ძე, ალექსის შვილები (გიორგი, თედო, იოსები, ბავლე) და ისაკას შვილები (კოლა, ვანო, თედო). IV თაობას ეკუთვნოდნენ ნიკოს, სვიმონის და სხვათა ბავშვები. აქ გამორჩენილი რძლებისა და გასათხოვარი ქალების ჩათვლით ოჯახი ერთხანს 29 სულისაგან შედგებოდა, ხოლო გაყრის მომენტში მასში 20 სული ირიცხებოდა.

ჩვენ ეპოქამდე გაუყრელი იყო წიკლაურების ოჯახი სოფ. მაქართაში (გუდამაყარი). როგორც ამ ოჯახის ყოფილმა წევრმა მერაბ ნინიას ძე წიკლაურმა (დაბად. 1898 წ.) გვითხრა, ოჯახის რიცხობრივი შემადგენლობა სხვადასხვა დროს 30 სულიდან 50-სულამდე მერყეობდა, რაც გაპირობებული იყო ქორწინებისა და სიკვდილიანობის შედეგებით. იმ დროს, როდესაც ოჯახი 47—50 სულს ითვლიდა, მას მეთაურობდა ეფხია, რომელსაც ჰყავდა ერთი ძმა ელიზბარი. ეფხიას და ელიზბართან ერთად ცხოვრობდნენ მათი ბიძაშვილები: ნინია, თადია, აქესენტი, ბალიჩა და მერაბი. ამათგან ნინია და თადია ძმები იყვნენ. აქესენტი და ბალიჩაც ძმები იყვნენ, ხოლო მერაბა უძმო ყოფილა.

აქესენტა-ბალიჩას მამა წაწულა იყო ნინია-თადიას მამის ძმა, ხოლო წაწულა და მისი ძმა ბერის (ეფხიას და ელიზბარის მამის) ბიძაშვილები ყოფილან. რაც შეეხება მერაბას მამას, ის წაწულას ბიძაშვილის შვილი იყო. წაწულას მამა და ბერის მამა ძმათაშვილები ყოფილან და მათ ერთად უცხოვრიათ. ამდენად, წაწულა და ბერი ერთი საფეხურით დაშორებული ბიძაშვილები, ანუ ძმათა შვილისშვილები იყვნენ. ბერი (ეფხიას მამა), მისი ძმა, ნინია და თადი ადრე დაობლდნენ და ისინი წაწულას გაუზრდია თავის ორ შვილთან ერთად. წაწულას დაზრდილები, რომელთაც მთხრობელმა უწოდა „თავსწორი ხალხი“ (ერთი თაობის მნიშვნელობით), თავიანთი შთამომავლობით შემდგომშიც გაუყრელად ცხოვრებას მიჰყოლიან, რის გამო ოჯახში რამდენიმე თაობის წარმომადგენლება იმყოფებოდნენ ძმე-

ბის, ძმათაშვილებისა და ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლები მანძილი დაშორებული ბიძაშვილების სახით.

სოფ. წიფორში 25 სული იმყოფებოდა ბენიაიძის ოჯახში. მისი ყოფილი წევრის, ამჟამად სოფ. არახვეთში მცხოვრებ მაგდანა მიხას ასულ ბენიაიძე-ბურდულის (დაბად. 1900 წ.) ცნობით, ამ ოჯახში გაერთიანებული იყო სამი თაობა: I. ნინია და მისი მეუღლე, II. ნინიას შვილები (ნავროზაჲ, იოსები, გოთაჲ, აკაჲ) და რძლები (თეთრუაჲ, მართაჲ, მარიამი, თამარი). III. ნავროზას შვილები და რძლები (მიხა, თამარი; შიო, ნინო; ივანე, მელანაჲ; პეტრე ნინო; თევდორე) იოსების შვილები და რძლები (გიორგი, მართაჲ, შიო, ევაჲ), გოთაჲს შვილები და რძლები (შიო, მარიამი, გაბრიელი, თამარი) და აკაჲს ქალები. ოჯახის გაყრამდე გარდაცვლილან ნინია და მისი მეუღლე, ნავროზა, იოსები, გოთაჲ, აკაჲ და იოსების შვილები. პირველი და მეორე თაობის მთლიანად მოსპობის, მესამე თაობიდან იოსების შვილების დაკლებისა და აკაჲს ქალების გათხოვების შემდეგ გაუყრელად ცხოვრებას აგრძელებდნენ ნავროზას და გოთას შვილები თავიანთი ცოლებითა და შვილებით. შემდეგში ეს ძმა-ბიძაშვილები ჯერ გაყრილან ორ ნაწილად; ერთ ოჯახად ნავროზას ხუთი შვილი, ხოლო მეორე ოჯახად გოთას ორი შვილი. ბოლოს ნავროზას შვილები ხუთ ოჯახად, ხოლო გოთას შვილები ორ ოჯახად დანაწილდნენ.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის მთიულეთ-გუდამაყარში მრავალი სხვა ასეთი ოჯახის არსებობა დავადასტურეთ, მაგრამ თანმიმდევრობით მათი შემადგენლობის გაცნობა შორს წაგვიყვანდა. ზემოთ მოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებენ რა გაუყრელი ოჯახის შემადგენლობას, ამის მიხედვით ნათელი უნდა იყოს, რომ იგი პირველ ყოვლისა წარმოდგენდა ნათესაური კავშირით განტოქიცებულ რამდენიმე თაობის მომცველ მრავალსულიან ერთეულს, რომლის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ პაპები და ბებიები, მამები და დედები, შვილები, შვილიშვილები და შვილთა შვილის შვილები, მამამთილები და დედამთილები, რძალ-მაზლები და მულები, ძმები და ძმათა შვილები, ბიძები და ბიძაშვილები, ძმისწულები და ძმისწულის შვილები და ა. შ.

მთიულეთ-გუდამაყარში გადმონაშთის სახით შემონახულ ამგ-

ვარ ოჯახს ს. მაკალათიამ უწოდა „დიდი გაუყოფელი ოჯახი“
 „ძველი ტიპის დიდი ოჯახი“ (გვ. 81) ლ. პანეკის ნაშრომში „სეთი
 ოჯახის სახელწოდებად გვხვდება „დიდი ოჯახი“ და „საოჯახო თე-
 მი“.

1955 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში — „ქორწინების ინსტი-
 ტუტი მთიულეთში“ — გაუყრელი ოჯახის აღსანიშნავად ი. ჭყონიას
 ნახმარი აქვს შემდეგი სახელწოდებები: „პატრიარქალური გვარის
 დიდი ოჯახი“ (გვ. 10), „დიდი პატრიარქალური ოჯახი“ (გვ. 69)
 „ძველებური ტიპის დიდი ოჯახი“ (გვ. 87), და „დიდი კომობა“ (გვ.
 131). რ. ხარაძისა და ალ. რობაქიძის ნაშრომში, სამეცნიერო ლიტე-
 რატურაში მიღებული ნომენკლატურის შესაბამისად, „დიდი ოჯახი“,
 იხმარება როგორც სინონიმი ცნებისა „საოჯახო თემი“. ასეთივე
 შინაარსის მქონეა „დიდი ოჯახი“ მ. ჩართოლანის ნაშრომშიც.

აღნიშნული გამონათქვამები მეტ-ნაკლები სიზუსტით გამოსა-
 ხავენ გაუყრელი ოჯახის სახელწოდებას. ქრონოლოგიური თვალ-
 საზრისით ზოგი მათგანი პირობითია („ძველი ტიპის დიდი ოჯახი“ ან
 „ძველებური ტიპის დიდი ოჯახი“), ვინაიდან „ძველი“ და „ძველე-
 ბურია“ ყველაფერი ის, რაც წარსულს ეკუთვნის, მაგრამ ამ სიტყე-
 ლეში რა ეპოქაა ნაგულისხმევი, გაურკვეველი რჩება. ქრონოლოგი-
 ურადაც და შინაარსობლივადაც ასევე გაუგებარია რას ნიშნავს „პა-
 ტრიარქალური გვარის დიდი ოჯახი“. სამაგიეროდ მთიულეთის შე-
 სახებ არსებულ ლიტერატურაში, ასეთ აღრევასთან ერთად, გვხვდე-
 ბა მეცნიერულად დაზუსტებული ისეთი სახელწოდებები, როგო-
 რიცაა „დიდი ოჯახი“ და „საოჯახო თემი“. ორივე ამ სახელწოდება-
 ში იგულისხმება საოჯახო თემი მისი გადმონაშთური ფორმების
 ჩათვლით.

მთიულეთ-გუდამაყარში წარმოებულმა კვლევამ ჩვენც დაგვა-
 ნახვა, რომ ამ ტიპის ოჯახს ერქვა დ ი დ ი ო ჯ ა ხ ი, დ ი დ ი კ ო მ ი,
 დ ი დ ი ჯ ა ლ ა ბ ი, დ ი დ ი ჯ ა ლ ა ბ ო ბ ა, გა უ ყ რ ე ლ ი ო ჯ ა ხ ი,
 ე რ თ ო ბ ი ს ო ჯ ა ხ ი ა ნ ე რ თ ო ბ ი ს ს ა ხ ლ ი, მაშინ როდესაც
 ინდივიდუალური ოჯახის სახელწოდებაა ჩვეულებრივად ო ჯ ა ხ ი,
 კ ო მ ი ა ნ ჯ ა ლ ა ბ ი. ყველა ზემოხსენებულ სახელწოდებაში ს ი-
 დ ი დ ე აღნიშნავს ო ჯ ა ხ ი ს გა უ ყ რ ე ლ ო ბ ა ს, მ ი ს
 ნ რ ა ვ ა ლ რ ი ც ხ ო ვ ა ნ ე ბ ა ს, ისევე როგორც აღნიშნული სა-
 ხელწოდებანი ამავე მნიშვნელობით გვხვდება საქართველოს სხვა კუ-
 თხეებშიც. ოჯახის სიდიდის გამომხატველი ცნებები ასეთივე შინაარ-

სის მატარებელია ჩრდილოკავკასიელი მეზობლების — ნახევარსაფრანგოსების ყოფაში. ამიტომ ყოველად გაუმართლებელი და დაუსაბუთებელია შემდეგი თეზისი:

„დიდი“ „დიდ ოჯახში“ კომლის სოციალურ მდგომარეობას გამოხატავს. XIX საუკუნის II ნახევრის საქართველოს მთასა და ბარში დიდი ოჯახი, როგორც წესი, კულაკურია. თუ მრავალსულიანი ოჯახი ღარიბია, იმაზე სოფელში არ იტყვიან — „დიდი ოჯახიაო“. პოზიცია ასეთია: მრავალსულიანი — მრავალხელიანი ოჯახი, ჩვეულებრივ, მდიდარია. ამდენად, ზემოაღნიშნული ორივე ასპექტი (სიმრავლე და სიმდიდრე) ოჯახთან მიმართებაში ერთი სიტყვით — „დიდი“ არის გამოთქმული. ბოლოს და ბოლოს „დიდი“ „ცხოვრების“, „ოჯახიშვილობის“, resp., „სიმდიდრის მნიშვნელობის სიტყვად რჩება „დიდ ოჯახში“¹.

ამ მესამე თეზისთან სრულ წინააღმდეგობაშია პირველი თეზისი: „დიდი“ მრავალრიცხოვანების აღმნიშვნელი მსაზღვრელია ოჯახთან შესიტყვებაში, ისე, როგორც, „დიდ გვარში“ და სხვ. ამ მხრივადაც დიდ ოჯახს ქმნის ცოლშვილიან ძმათა გაუყრელობა“.

იმასთან ერთად, რომ ეს თეზისები ერთიმეორეს გამორიცხავენ, აშკარა შეუსაბამობას აქვს ადგილი საკუთრივ მესამე თეზისში. თუ დიდი ეწოდება მხოლოდ კულაკურ ოჯახს და „დიდი ოჯახი, როგორც წესი, კულაკურია“, იქვე როგორღა უშვებს ავტორი მრავალსულიანი ოჯახის სიღარიბის შესაძლებლობას? — მსჯელობაში ასეთი წინააღმდეგობა განაპირობა მასალის ტენდენციურმა გამოყენებამ და საკითხისადმი ცალმხრივმა მიდგომამ. ეთნოგრაფიული სინამდვილე კი იმის სასარგებლოდ მეტყველებს, რომ დიდი მხოლოდ ოჯახის რიცხოვრები სიდიდის მაჩვენებელია. ეკონომიურად ძლიერი ოჯახის ქონებრივი მდგომარეობის გამოსახატავად კი როგორც მრავალრიცხოვანი, ისე მცირერიცხოვანი ოჯახის და თვით მდიდრად მცხოვრები უშვილო ცოლ-ქმრის მიმართ იხმარებოდა სიტყვა მდიდარი, ან მისი შესატყვისი შეძლებული, ღონიერი, მქონიარი და სხვ. რაც შეეხება კულაკურს, ასეთი ოჯახი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მთიულეთ-გუდამაყარში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იშვიათი

1 ი. ჭყონია, „დიდის“ მნიშვნელობა „დიდ ოჯახში“, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XVIII სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1969.

გამონაკლისის სახით არსებობდა, მაგრამ იმავე ეპოქაში იყო არაერთი შექმნილი მრავალრიცხოვანი ოჯახი, რომელიც სხვისი ექსპლუატაციით არ ცხოვრობდა, კულაკური არ იყო, მაგრამ რამდენიმე თაობის სახით მრავალი სულის ერთად ცხოვრების გამო მას ერქვა დიდი, ისევე როგორც მრავალრიცხოვან ღარიბ ოჯახსაც დიდი ეწოდებოდა.

მაშასადამე, მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, ყველა მრავალრიცხოვანი ოჯახის კულაკურად გამოცხადება და ამ მოტივით სიმდიდრის სინონიმად „დიდის“ მნიშვნელობის გაგება გაუმართლებელია. მთიულეთ-გუდამაყარში იყო როგორც ღარიბი, ისე შექმნილი და შედარებით იშვიათად კულაკური ტიპის ოჯახებიც, რომელთა უმრავლესობის შიგნით იქმნებოდა მრავალსაფეხურიანი ნათესაობის წრე, რომლის გაფართოება ნათესაეების დაშორებით ხდებოდა. ეს პროცესი სავსებით ბუნებრივია განსაკუთრებით იმ ოჯახებისათვის, რომელთა პირველივე თაობა ბიძაშვილების სახით იყო წარმოდგენილი. ოჯახის შიგნით რამდენიმე საფეხურით დაცილებული ნათესაობის წრე ოჯახის გაყოფისთანავე ჰქმნიდა მ ა მ ი შ ვ ი ლ ო ბ ი ს ფორმირების შესაძლებლობას. ამიტომაც, რომ ყოველი მამიშვილობა, რომელიც ხუთ-ექვს ან შვიდ თაობას მოიცავს, იმ ოჯახის სახელს ატარებს, რომლის დაყოფის შედეგადაც თვითონ წარმოიშვა. ასეთებია, მაგალითად: შიოლიანი, საღირიანი და ელიზბარიანი ჯალბაიძეების გვარში; როსებიანი, გვიანი, მახარობლიანი და ა. შ. ზაქაიძეების გვარში; ჩიტინი, პაპიანი, ნადრიანი.. ბურდულების გვარში; მამუკაანი და ირემიანი დავითურების გვარში და მრავალი სხვა.

ამგვარად, სამართლის ძეგლების, ისტორიული წყაროების, სტატისტიკური მონაცემების, ლიტერატურისა და ჩვენ მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ექვს არ უნდა იწვევდეს ის გარემოება, რომ მთიულეთ-გუდამაყარში ისტორიულად არსებული და XX საუკუნემდე შემორჩენილი დიდი ოჯახი თავისი შემადგენლობით საოჯახო თემის ნიშნებს ატარებდა. ისიც ნათელი უნდა იყოს, რომ გადმონაშთური ფორმით შემონახული ამგვარი ოჯახების რღვევის შედეგად იქმნებოდა მ ა მ ი შ ვ ი ლ ო ბ ა (პატრონიმია), რომელზედაც სიტყვის გაგრძელება ზედმეტად მიგვაჩინია, ვინაიდან მთიულურ მასალაზე დაყრდნობით პატრონიმიის ბუნება სათანადოდაა ნაჩვენები სპეციალურ გამოკვლევებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მთიულეთ-გუდამაყარი ადმინისტრაციულად ეკუთვნის დუშეთის რაიონს, რომელიც ყაზბეგის, თიანეთის, ლენინგორისა და ახმეტის რაიონებთან ერთად მალალგანვითარებული მეცხვარეობის ერთ-ერთი დიდი კერაა. მთიულეთ-გუდამაყარი დღეს უმთავრესად მეურნეობის ამ დარგით არის ცნობილი. მსხვილფეხა მესაქონლეობის ზვედრითი წონა ამ კუთხის ეკონომიკაში მეცხვარეობასთან შედარებით საგრძნობლად მცირეა, ხოლო მიწათმოქმედების მნიშვნელობა თითქმის არარაობამდეა დაყვანილი¹. აღნიშნული ვითარება საცხოვრებელი პირობების არსებითი გარდაქმნის ლოგიკური შედეგია. მთიელს რაკი სახელმწიფო ფასებში პურით უზრუნველყოფის შესაძლებლობა მიეცა, მან მიწათმოქმედებაზეც, როგორც მთიანეთში დღეისათვის არარენტაბელურ მეურნეობაზე, ხელი აიღო. სამაგიეროდ მოსახლეობა ხარბად დაეწაფა მეცხვარეობას და საძოვრებთან ერთად სათიბებისა და მთის სახნავების უდიდესი ნაწილიც ცხვრის საძოვრად გადააქციეს. მეურნეობის სფეროში ასეთი მკვეთრი ცვლილებები განსაკუთრებით ნათლად გამოჩნდა დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ. მანამდე კი, თვით ომის წლებში, მთიულ-გუდამაყარელები, ისევე როგორც მათი მეზობელი მთიელები (მოხვევები, ხევსურები, ფშავლები...), მაქსიმალურად იყენებდნენ სახნავად ვარგისი მიწის ყოველ ნაჭერს. სამამულო ომის დაწყებამდეც მთიულეთ-გუდამაყარში ზნა-თესვას ჯერ კიდევ ინტენსიურად მისდევდნენ, მაგრამ XIX საუკუნესთან შედარებით მისი ზვედრითი წონა საგრძნობლად შემცირებული იყო. ეს წარმოადგენდა იმ პროცესის შემდგომი გაღრმავების შედეგს, რომელიც XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო და უშუალოდ დაუკავშირდა მეცხვარეობის აღმავლობას.

¹ მთიულეთ-გუდამაყარში ყანებს უმნიშვნელო ფართობი უჭირავს. ამჟამად უფრო მეტი ყურადღება ექცევა კარტოფილის მოყვანას, რაც ამ კუთხისათვის შედარებით ახალი კულტურაა. ამასთან ერთად, არაგვის პირას დასახლებულ სოფლებში გაშენებულია პატარა ბოსტნები და ხეხილის ბაღები. ხეხილის მოშენებაც აქ ახალი მოვლენაა და უშუალოდ დაკავშირებულია საქართველოს სამხედრო გზის პირად დასახლების პროცესთან. ამიტომ არც მცირე მასშტაბით დღეს არსებულ მებოსტნეობას და არც მებაღეობას არ შეიძლება რაიმე როლი მივაკუთვნოთ ისტორიული მთიულეთ-გუდამაყარის საოჯახო მეურნეობაში.

ჩრდილო კავკასიის საზამთრო საძოვრებთან დაკავშირების მიზნით ცხვრის მომრავლების შესაძლებლობამ, მთის სამეურნეო-ეკონომიურ პირობებში ყველაზე უფრო შესაფერისი, პერსპექტიული და მომგებიანი დარგის ზრდამ მიწათმოქმედებას და მსხვილფეხა მესაქონლეობას ჩრდილი მიაყენა. ამის შესახებ გარკვეულ პასუხს გვაძლევს როგორც ეთნოგრაფიული მასალა, ისე სათანადო ლიტერატურა.

მთიულ-გუდამაყრელები განსაკუთრებით დიდ შრომასა და ენერჯიას ხარჯავდნენ მიწათმოქმედების სფეროში. ისინი ხნავდნენ არა მარტო სოფლის ახლო მდებარე ნაკვეთებს, არამედ მთის კალთებსა და ფერდობებსაც კი. სახნავი ადგილების გაფართოების მიზნით ჩხავდნენ ტყეებს, თხრიდნენ დეკას და იელს. გადმოცემებთან ერთად ამაზე მიგვითითებს ტოპონიმიკაც. იქ, სადაც დღეს საძოვარი, ჩამორეცხილი ადგილი ან ჯაგით დაფარული ნაკვეთია, გვხვდება ბევრი ისეთი სახელწოდება, რომელიც სახნავ-სათესის აღმნიშვნელია. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ მთიელები სამეურნეოდ ვარგის ნაკვეთებს მაქსიმალურად იყენებდნენ, პურის ნაკლებობა მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში საერთოდ, მტკივნეულად იგრძნობოდა. სამაგიეროდ ამ კუთხეში შედარებით ხელსაყრელი პირობები არსებობდა მესაქონლეობის განვითარებისათვის, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ მეურნეობის ამ დარგს არ გააჩნდა ხელშემშლელი ფაქტორები. მდგომარეობას საგრძნობლად ართულებდა საქონლის და ცხვრის ადგილზე გამოკვების აუცილებლობა, რაც მესაქონლეობის განვითარების შესაძლებლობასაც განსაზღვრავდა. ეს თავის მხრივ ნაკარნახევი იყო ქართლის საზამთრო საძოვრების უკმარობით. როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, იქ მონოპოლია ჰქონიათ მთისძირა ზოლის მცხოვრებთ, ხოლო მთიულეთ-გუდამაყრიდან გამოსაზამთრებლად მიდიოდნენ მხოლოდ 100 სულზე მეტის პატრონები, რომელთა რიცხვი მოსახლეობის უმნიშვნელო ნაწილს შეადგენდა. მოსახლეობის უმრავლესობა იძულებული ყოფილა დასჯერებოდა მხოლოდ იმდენი ცხვრის ყოლას, რამდენის გამოკვებასაც შესძლებდა. ასეთ პირობებში მოსახლეობისათვის უფრო ხელსაყრელი იყო მსხვილფეხა საქონლის შენახვა, რომლის ერთი ნაწილი, ხარების სახით, გამწვევ ძალას

წარმოადგენდა, ურომლისოდაც ყოვლად შეუძლებელი იყო მისი წათმოქმედება და ტვირთზიდვა.

იმის შესახებ, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე მთიულ-გულამაყრელთა მეურნეობა ძირითადად მიწათმოქმედებითა და მსხვილფეხა მესაქონლეობით იყო წარმოდგენილი, მთხრობლები გვაწვდიან ზოგადი ხასიათის ცნობებს. მათ არც იმისი აღნიშვნა ავიწყდებათ, რომ მოსახლეობა პურს იძენდა უმთავრესად მსხვილ-ფეხა საქონლის ნამატისა და პროდუქციის საფასურით, რის გამო მსხვილფეხა მესაქონლეობა აქ მეურნეობის წამყვანი დარგი იყო, მაგრამ მოგვიანო პერიოდის ამსახველი მასალა, რომელიც შეეხება XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისს, საყურადღებო კონკრეტულ ცნობებს შეიცავს სამეურნეო ყოფაში მომხდარი იმ დიდი ცვლილებების შესახებ, რაც გამოიწვია მეცხვარეობის დაწინაურებამ.

როგორც ხალხური გადმოცემები მოგვითხრობენ, ოჯახს შეეძლო ადგილზე გამოეკვება ორი-სამი ათეული ცხვარი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცალკეული ოჯახების მიხედვით, გარდა იმ ოჯახებისა, რომლებიც ცხვარს ქართლში მიერეკებოდნენ, მთიულეთ-გულამაყარში მეცხვარეობა ამ დონეზე იმყოფებოდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე. შემდგომ პერიოდში კი, როგორც ეს ოჯახების სამეურნეო პირობების შესწავლამ დაგვანახა, მეცხვარეობა თანდათანობით გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს. ეს განსაკუთრებით დამახასიეთებელია დიდი ოჯახებისათვის, რამდენადაც მეცხვარეობა საჭიროებდა მრავალ მუშახელს, რომლის გამოყვანაც შეეძლო გაუყრელ ოჯახს. ეს დასტურდება მრავალი ფაქტით, რომელთაგან ქვემოთ რამდენიმეს დავასახელებთ.

სოფ. ზემო მლეთაში ნახლაიძეების ოჯახმა სამ მოწილეზე გაყო ერთი სახლი, ყვეარით სახნავი 10 დღიური, 40 მთის თივის¹ სა-

¹ მთიულეთში, ისევე როგორც ხევში, ხალხი თავის სამეურნეო ტერიტორიას ყოფს მთად და ბარად, რაც შეესაბამება ადგილის მდებარეობისა და სიმაღლის ურთიერთშეფარდებას. ამის მიხედვით ბარი ეწოდება სოფლის ახლო ტერიტორიას, რომელიც შესაძლებელია ზღვის დონიდან საკმაოდ დიდ სიმაღლეზე (1500, 2000.. მეტრზე) მდებარეობდეს. მაგრამ რამდენადაც მთებთან შედარებით ის დაბალია და მასთან ტრანსპორტით კავშირიც შესაძლებელია, ამდენად ის მთიელისათვის ბარია. ამის ზემოთ მდებარე დაქანებული ფერდობების მქონე სიმაღლეებს კი, რომელთანაც კონტაქტი დიდ სიძნელებთან არის დაკავშირებული,

თიბი. ერთი წისქვილი (დოლაბი), ექვსი ცხენი, ორი ვირი, ხარი, ხუთი ძროხა, ათი სული დეკეული, მოზვერი და ხბო, ცხვარი.

სოფ. ჯალმიანში ჯალმაიძეების ერთ-ერთი ოჯახის --- საღირიანთ დოვლათს შეადგენდა ოთხი დღიური სახნავი მიწა, ოთხი ხარი, ხუთი ძროხა, ამ საქონლის გამოსაკვებად საკმარისი სათიბი და 800 სული ცხვარი.

სოფ. ჯალმიანში ჯალმაიძეების ერთ-ერთი ოჯახის —საღირიანთ ხანავ-სათესი ფართობი მოიცავდა ექვს-შვიდ დღიურს; სათიბი დაახლოებით იმდენი ჰქონიათ, რომ მისი თივა, ჩალა-ბზესთან ერთად, საკმარისი ყოფილიყო ოცამდე სული მსხვილფეხის საკვებად, ხოლო პირუტყვის სახით ოჯახს ჰყავდა: ოთხი-ხუთი ხარი, 13 ძროხა, 15—16 ცხენი, ორი ვირი, სამი ძაღლი და 1000 სული ცხვარი.

სოფ. სეთურთ კარში სეთურიძეების 24-სულიანი ოჯახის საარსებო წყარო იყო ხუთი დღიური სახნავი მიწა, 15 ბარის თივისა და 60-მდე მთის თივის სათიბი, ოთხი ხარი, ექვსი ძროხა, სამი ხბო, ოთხი ცხენი და 1000-მდე სული ცხვარი.

სოფ. დავითურში დავითურების 15-სულიან ოჯახს: 1930 წელს გაუნაწილებია სამი დღიური სახნავი მიწა, 150 მთის თივის სათიბი, ექვსი ცხენი, შვიდი ხარი, 25 ძროხა, დეკეული, მოზვერი და ხბო და 800 სული ცხვარი.

გუდამაყარში, სოფ. მაქართაში წიკლაურების დიდი ოჯახის დოვლათს შეადგენდა: სამი გუთნით ორი თვის სახნავი მიწა, 200 სულამდე მსხვილფეხა (მათ შორის 14—16 ხარი, 20-მდე მეწველი ძროხა, დანარჩენი დეკეულები, მოზვერები, ბერწი საქონელი და ხბოები), 60 ცხენი (მათ შორის უნაგირისა შეიდი-რვა, საურმე და სასაპალნე ოცზე მეტი, ხოლო დანარჩენი კვიცები და გაუხედნავეები; 20 ცხენი პირველი იმპერიალისტური ომის დროს სამხედრო ტრანსპორტში წაუყვანიათ), 10 ვირი, ხუთი ჯორი, 20 ძაღლი და 5500

უწოდებენ მთა ს. ამის შესაბამისად, მთიანეთის პირობებში ბარად გვესახება სოფლის ირგვლივ, მთის ძირას მდებარე სახნავ-სათიბები, ხოლო მთად დიდ სიმაღლეზე მდებარე სათიბ-საძოვრები. გამომდინარე აქედან, მთის თივა ეწოდება მაღალსა და ძნელად მისადგომ სათიბში დამზადებულ ბულულს, რომელიც დაახლოებით რვა ფუტს იწონის, ხოლო სოფლის ახლო მდებარე სათიბში დამზადებულ ბულულს, რომლის წონა 12 ფუტს აღწევს, ეძახიან ბარის თივას.

ცხვარი. ცხვარი დაუდიოდათ ყიზლარში. 1918 და 1921 წლებში ცხვარი ურეკიათ ყარაიასა და საგარეჯოში და დიდი ზარალიც მოსწვლინა.

მაქართაში ჰქონიათ ორი სახლი — ერთი საჯალაბო, სადაც სა-
ჰმელს ამზადებდნენ, ჰამდნენ, თბებოდნენ, სტუმარს ღებულობდ-
ნენ და ოჯახის წევრთა უმრავლესობა იძინებდა. მეორე სახლი სამ-
სართულიანი ყოფილა, რომლის პირველ სართულში საქონელი
მდგარა, მეორეში ოჯახის წევრების ნაწილი იძინებდა და ერბო-ყვე-
ლი ინახებოდა, ხოლო მესამე სართული მთლიანად კალოს წარმოა-
დგენდა, რომელსაც იყენებდნენ პურის, მატყლისა და ხორცის შე-
სანახად, ზაფხულობით დასაძინებლად და ავდარში საქონლის დასა-
ყენებლად.

გარდა ამისა, წიკლაურებს კიდევ ჰქონიათ სამი სახლი, მათ შო-
რის ერთი ბაზალეთში, სადაც მათ სამეურნეო ბაზაც შეუძენიათ ზამთ-
რობით ბერწი საქონლის (ხარების, მოზვრების, დეკეულების, არამე-
წველი ძროხებისა და ხბოების) გამოსაკვებად, ხოლო ორი სახლი
სდგმიათ მთებში — ხ ა ხ ა ბ ა ნ ს ა და ო ჯ ც ი ხ ო შ ი, სადაც სახნავ-
სათობი ჰქონიათ. ამ ნაგებობაშიც ისინი აზამთრებდნენ საქონელს,
ვინაიდან უგზოობის გამო იქიდან ჩალა-თივის ჩამოტანა ჰქირდა.

დამოწმებული მაგალითები მიგვიჩვენებენ მაღალგანვითარებულ
მეცხვარეობაზე, როგორც მთიულეთ-გუდამაყარში XIX—XX საუ-
კუნეების მიჯნაზე არსებულ საერთო მოვლენაზე. ამავე მაგალითების
მიხედვით ისიც აშკარაა, რომ მეცხვარეობასთან ერთად მეურნეობის
სფეროში დიდი ადგილი ეჭირა მესაქონელობას, ხოლო მოსახლეო-
ბა მიწის მწვავე ნაკლებობას განიცდიდა. აღნიშნული ვითარებაც
მთელი მთიულეთ-გუდამაყარისათვის საერთო მოვლენა იყო, მაგრამ
ცალკეული ოჯახების მიხედვით მეურნეობის სახეობათა შეფარდე-
ბაში შესამჩნევი სხვაობა იგრძნობოდა, რაც შეიძლება წარმოვიდგი-
ნოთ რამდენიმე ფაქტის მეშვეობით:

სოფ. შონჩოში ნარიმანიძეების 22-სულიანი ოჯახის ქონებას
შეადგენდა ერთი სახლი, ერთი წისქვილი, 10 დღიური სახნავი, 200
მთის თივის სათიბი, 100 სული მსხვილფეხა (აქედან: 21 მეწველი
ძროხა, რვა ხარი, ოთხი ცხენი, ორი კვიცი, დანარჩენი დეკეულები,
მოზვრები, ხბოები), 300 ცხვარი და ორი ძაღლი.

სოფ. ჯალმიანში სუნტიძეების 20-სულიანმა ოჯახმა ოთხად გა-
ყოფის მომენტში გაანაწილა 20 დღიური სახნავი, ყევიარი ხარი, 50

სული მსხვილფეხა (ძროხა, დეკეული, მოზვერი, ხბო) და 200 ცხვარი.

ბეჟანიანთ (ბურღული) 20-სულიან ოჯახს ჰქონდა 12 დღიური სახნავი, 80 მთის თივის სათიბი; ჰყავდა ყვეარი ხარი, 25 სული მსხვილფეხა (ძროხა, დეკეული, მოზვერი, ხბო) და 100 ცხვარი.

ეს და სხვა მსგავსი ფაქტები მოწმობენ, რომ ოჯახების ერთი ნაწილის ეკონომიკაში თავისი ხვედრითი წონით მეცხვარეობას უთანაბრდებოდა ან ჰარბობდა მსხვილფეხა მესაქონლეობა. ამავე რიგის მასალებიდან ისიც აშკარაა, რომ ოჯახები მეტ-ნაკლები სიდიდის სახანავ-სათიბებს ფლობდნენ, მაგრამ XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისისათვის დამახასიათებელ მოვლენად გვესახება მეურნეობის განვითარების ტენდენცია მეცხვარეობის ზრდისა და მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის შევიწროების ნიშნით.

მთიულეთ-გუდამაყარში მეურნეობის განვითარების ამგვარი პროცესის დამადასტურებელია ლიტერატურაში ასახული ცნობები თუ გამოთქმული მოსაზრებები, დაწყებული ვახუშტით და დამთავრებული თანამედროვე ავტორებით.

ვახუშტი ბაგრატიონის¹ დაკვირვებით, „არს გუდამაყარის ჯეობა მაგარი, მოსავლით, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი და უფროს მწირი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი მთიულთა, ჯელოსანნი, მშვილდთმოქმედნი, აკეთებენ რქისაგან მჯიხვისა, თხისაგან და ჯართაგან“².

რაც შეეხება მთიულეთს, „არს მოზღღუდელი მთიულეთი მთითა; ამის გამო მაგარი და შეუალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი. არამედ მოიღებენ ბარიდან ტკბილსა, შთაასხმენ აქა და ლომისას, და დადგების ღვინო კეთილი, თეთრი და ტკბილი. არა არს აქა აქლემი, კანბეჩი და ვირი; არს ცხოვარი უღუმო, კუდიანი, ძროხა

¹ ვახუშტი ერთიმეორისაგან მიჯნავს ჰართალს, ხანდოს, გუდამაყარს და მთიულეთს. ის ჰართალსა და ხანდოს აქცევს არაგვის პირისა და ბაზალეთის აღწერილობაში: „ხოლო ანანურს ზეით ერთვის არაგვს დასავლიდამ ჰართალის ქვეი. მის ჩრდილოთ არს მთიულთკარი, სიმაგრე მტკიცე; მას ზეით ნასასახლევი მეფეთა და ხანდოს ქვეი, რომელიც გამოსდის ლომისის მთას, ერთვის არაგვს დასავლეთიდამ“ (ვახუშტი, აღწერა... 65).

ვახუშტი ამის შემდეგ ცალ-ცალკე აღწერს ჯერ გუდამაყარს და შემდეგ მთიულეთს. ამის მიხედვით, მთიულეთი მოიცავს მხოლოდ თეთრი არაგვის ხეობას მთიულთკარიდან ჯვრის გადასავალამდე.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, 65.

და ცხენიცა არა მრავალ სივიწროვის გამო. ჰავით არს ფრიადი
ლი და მშვენიერი, წყარო-წყლითა და მწვანითა. წყალთა შინა კალ-
მახი მრავალნი, ჯორცი, თევზნი და ფრინველნი გემოიანნი, პური
ნოყიერი, აგრეთვე ქრთილიცა“ (გვ. 66).

აქედან აშკარად ჩანს, რომ მთიულეთ-გუდამაყარში ვახუშტი ხე-
დავდა ტიპიურ მთურ მეურნეობას, რომლისთვისაც დამახასიათებ-
ლი იყო მწირი და მცირე მოსავლიანობა და ბარული მეურნეობის
ისეთი დარგების უქონლობა, როგორიცაა მევენახეობა-მეხილეობა.
ასეთი ვითარება აპირობებდა ბართან მთიულეთის მჭიდრო კონ-
ტაქტს, რომლის ერთ-ერთ ნიშნად ვახუშტი ასახელებს ბარიდან
ტკბილის შემოტანას.

მთური მეურნეობის სპეციფიკა კარგად ჩანს მეცხოველეობის
სფეროშიც. იქ, სადაც გავრცელებული იყო ცხვარი, ძროხა და ცხე-
ნი, არ არსებობდა აქლემი, კამეჩი და ვირი. ბარის ცხოველებმა —
აქლემმა და კამეჩმა მთიულეთში ვერც შემდეგ მოიკიდეს ფეხი. რაც
შეეხება ვირს, XVIII საუკუნის მიწურულში მისი უყოლობის მიზე-
ზად უნდა მივიჩნიოთ მეცხვარეობის განუვითარებლობა. მაშინდელ
მთიულეთში რომ განვითარებული მთა-ბარული მეცხვარეობა ყო-
ფილიყო, ვირს, როგორც საიმედო ტვირთშიდავს, უსათუოდ გამოი-
ყენებდნენ, ისევე როგორც იყენებენ მას მეცხვარეობით ცნობილ
დღევანდელ მთიულეთში. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XIX საუკუ-
ნის მეორე ნახევრამდე, ვიდრე მთიულეები ჩრდილო კავკასიის საზა-
მთრო საძოვრებს გამოიყენებდნენ, ქართლის სხვადასხვა რაიონში
ცხვარი გამოსაზამთრებლად მიუდიოდათ მხოლოდ მათ მცირედ ნა-
წილს, უმთავრესად შეძლებულ ოჯახებს. მოსახლეობის უმრავლეს-
ობა იძულებული იყო ორიოდ ათეული ცხვარი ბაგურ კვებაზე
ჰყოლოდა, რაც ძალაუვნებურად მსხვილფეხა საქონლის დიდი რა-
ოდენობით ყოლის შესაძლებლობასაც ამცირებდა. უსათუოდ ეს გა-
რემოება უნდა ჰქონოდა მხედველობაში ვახუშტის, როდესაც ის
მეცხოველეობის განვითარების შეზღუდული ლიმიტის მიზეზად
მთიულეთის „სივიწროვეს“ ასახელებდა. მაშინდელი მთიულეთ-გუ-
დამაყარი რომ ბარის საზამთრო საძოვრებთან თუშეთივით ყოფილი-
ყო დაკავშირებული, ვახუშტის ეს შეუძინეველი არ დარჩებოდა.
ამიტომაც, რომ მთიულეთ-გუდამაყარის, ისევე, როგორც ხევის სა-
მეურნეო დახასიათებისას ვახუშტი არ შეხებია საზამთრო საძოვრე-
ბით სარგებლობის საკითხს, მაშინ როდესაც ეს მომენტი აღნიშნუ-

ლი აქვს თუშეთის მიმართ: „კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა მრავლესა, ვინათგან აქუთ, ზაფხულს თვსთა მთათა შინა საძოვარი, და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმა-მჭარსა შინა“ (გვ. 105).

მაშასადამე, „ცხოვართა სიმრავლის“ აუცილებელ პირობად ვახუშტის ესახებოდა საზაფხულოსთან ერთად საზამთრო საძოვრებით სარგებლობის შესაძლებლობა, რაც გააჩნდათ თუშებს, ხოლო იმ დროისათვის ამის შესაძლებლობას შედარებით მოკლებულნი იყვნენ მოხევები, გუდამაყრელები და მთიულები. მთიულეთ-გუდამაყრის ლიმიტირებული მეურნეობის ვახუშტისეული დახასიათების საფუძველზე საფიქრებელია, რომ მეცხვარეობასთან შედარებით უფრო მეტად განვითარებული ყოფილიყო მსხვილფეხა მესაქონლეობა, ხოლო მეურნეობის ორი ძირითადი დარგიდან — მიწათმოქმედებიდან და მეცხოველეობიდან მეორის ხვედრითი წონა მეტი ყოფილიყო პირველზე მთიულეთ-გუდამაყარში მეცხოველეობისათვის რამდენადმე ხელსაყრელი პირობების არსებობის გამო.

მთიულეთ-გუდამაყრის სამეურნეო-ეკონომიური პირობების შესახებ ვახუშტის შემდეგ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ნ. ჭილაშვილი. მთავრობის დავალებით 1827 წელს შედგენილ მიმოხილვაში, რომელიც დაიბეჭდა 1878 წელს კავკასიის არქეოგრაფიული აქტების VII ტომში, ნ. ჭილაშვილი, ვახუშტის მსგავსად, მთიულეთ-გუდამაყარს ყოფს ოთხ ძირითად ნაწილად, რომელთაგან მისთვის მთიულეთია თეთრი არაგვის ხეობის ზედა ნაწილი დაახლოებით ფასანაურიდან ჯვრის უღელტეხილის მისადგომებამდე. მეორე ნაწილად ის განიხილავს გუდამაყარს, რომელიც მოიცავს ამავე სახელწოდების ხეობას ფასანაურიდან ბურსაჭირამდე. მესამე ნაწილად დასახელებულია ხანდო (ხანდოს ხეობა), ხოლო მეოთხეა — ჭართალი.

ნ. ჭილაშვილის დაკვირვებით, ამ ხეობებში მიწა არც თუ ისე ნაყოფიერია, მაგრამ მთიულეები, გუდამაყრელები, ხანდოელები და ჭართლელები სახნავი მიწებით მოხევეებზე მდიდრები არიან, რასაც აპირობებს ტყეების გაჩეხვით ნაკვეთების გაზრდის შესაძლებლობა. სახნავებს იშვიათად ასვენებენ, ხნავენ კავში შებმული 2 ან 3 უღელი ხარით. მოჰყავთ ხორბალი, ქერი და ფეტვი, რომლის უკმარობის გამო პურეულს ყოველწლიურად ყიდულობენ საქართველოს სხვა ადგილებში. სამაგიეროდ სათიბები და საძოვრები საკმაოდ კარგი და ვრცელი აქვთ. მცხოვრებლები მისდვენ მეფუტკრეობას და მესაქონლეობას. ზაფხულობით ცხვარს აბალახებენ თავიანთ მთებში, ხო-

ლო ზამთრობით მიერეკებიან თბილისის მიდამოებსა და სხვა ადგი-
ლებში. ყიდიან ყველს, ერბოს, მატყლს და ცხვრის ტყავებს. სხვათა
დებენ მატყლის უხეშ ქსოვილს, თელავენ ნაბადს და სხვ. სხვათა
შორის აქ მოდის კანაფიც, რომლისაგან მხოლოდ თოკს გრეხენ. ზე-
მოხსენებულ მთიელთა შორის ყველაზე შეძლებულად ცხოვრობენ
გუდამაყრელები.

ამგვარად, ნ. ჭილაშვილის აღწერილობის მიხედვით, XIX საუ-
კუნის პირველ მეოთხედში მთიულ-გუდამაყრელთა ძირითად საარ-
სებო საშუალებას წარმოადგენდა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა
და მეფუტკრეობა, მაგრამ მეფუტკრეობის მასშტაბსა და მნიშვნელო-
ბაზე ის არაფერს ამბობს. მას არც შეეძლო რაიმე ეთქვა მეფუტკრე-
ობის სამეურნეო მნიშვნელობაზე, ვინაიდან ეს დარგი მთიულეთ-
გუდამაყარში არამც თუ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, არა-
მედ ახლაც კი მეტად დაბალი მაჩვენებლებით ხასიათდება. მთელი
XIX საუკუნის სიგრძეზე დუშეთის მაზრის მთა-ბარში მეფუტკრეო-
ბა სუსტად იყო განვითარებული და შემოსავლის დამხმარე წყაროს
წარმოადგენდა. მთიულეთ-გუდამაყარში უმთავრესად ცნობილი
იყო ტყის ანუ ველური ფუტკრით სარგებლობის წესი, ხოლო ფუტ-
კრის სკებს დღესაც იშვიათად ვხვდებით მეფუტკრეობისათვის საკ-
მაოდ ხელსაყრელი პირობების მქონე ამ კუთხის ხეობებში. ჩვენს და-
კვირვებას ადასტურებენ სხვა ავტორებიც (ნ. ნიკიფოროვი, ს. მა-
კალათია, მ. კედელაძე, ლ. კაიშაური). ყოველივე ამის გამო მეურნე-
ობის ძირითად დარგებში მეფუტკრეობის დასახელება გამორიცხუ-
ლია. ნ. ჭილაშვილის მიერ ხსენებულ მთავარ საარსებო საშუალება-
თაგან არსებითი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მიწათმოქმედებას და მე-
საქონლეობას, რომელთაგან წამყვან როლს ასრულებდა მესაქონ-
ლეობა. ამის დამადასტურებელია პურეულის ყოველწლიურად
ყიდვის საჭიროება და მესაქონლეობის პროდუქციის გაყიდვის რე-
გულარული ხასიათი.

დაახლოებით ასეთსავე ვითარებას გვაცნობს XIX საუკუნის 80-
იან წლებში ნ. ნიკიფოროვი. ის სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ
დუშეთის მაზრის მთიანეთში, სადაც ძირითადი დარგები იყო მიწა-
თმოქმედება და მესაქონლეობა, მწირი ნიადაგი სისტემატურად სა-
ჭიროებდა ნაკელით განოყიერებას. ამასთან ერთად ნ. ნიკიფოროვს
შეუძმჩნევლად არ დარჩენია სახსნავი ნაკვეთების ნაკლებობა, რაც
მას მიაჩნდა მთიელთა სიღარიბისა და ნამატი მოსახლეობის ბარად

ჩამოსახლების მიზეზად. თუ ის დუშეთის მაზრის ბარისა და მთიულეთის რაიონის მთიულთა ძირითად ეკონომიურ საფუძვლად თვლიდა მესაქონლეობას, განსაკუთრებით მეცხვარეობას. მას იმ დროისათვის 8000—10000 სული ცხვრის პატრონებიც კი ჰყავს დასახლებული (შიო კაიშაური, შიო წიკლაური, ღერენა აფციური), მაგრამ ვინაიდან ასეთი დიდი მეცხვარეები ძალზე ცოტანი იყვნენ, მარტო ამ მონაცემების მიხედვით გაძნელდებოდა მეცხვარეობის დაწინაურებაზე მსჯელობა. როგორც მეცხვარეობის ისე მეურნეობის სხვა სახეობათა მდგომარეობას ვეცნობით არა ასეთი გამოჩაქვების მიხედვით, არამედ იმდროინდელი სტატისტიკური მონაცემების საფუძველზე, რომელიც თვით ნ. ნიკიფოროვს მოჰყავს საგანგებოდ ამ მიზნით შედგენილ ცხრილში.

ცხრილში ნაჩვენებია კომლთა რიცხვი და სულადობა, პირუტყვის რაოდენობა, ადგილ-მამულების მოცულობა და გადასახადების შემადგენლობა. მთიულეთ-გუდამაყრის ცალკეული, სანიმუშოდ აღებული სოფლების მიხედვით ასეთი სურათი გვეხატება:

სოფ. მულურო, რომელიც მაშინ 16 კომლს (146 სული) ითვლიდა, სულ ფლობდა 146 დესეტინა ფართობს. აქედან საკარმიდამო იყო 0,75 დეს. სახნავი—20,25 დეს. სათიბი—25 დეს., ხოლო საძოვარი და უვარგისი —100 დეს. პირუტყვის სახით სოფლის დოვლათს შეადგენდა: მუშა და ბერწის საქონელი 54 სული, მეწველი ძროხა—12 სული, ცხენი და ჯორი — 12, ხოლო ცხვარი 4360 სული.

სოფ. შონჩოში მცხოვრებ 17 კომლს (137 სული). ჰქონდა სულ 94 დესეტინა: საკარმიდამო—0,50, სახნავი—18,50, სათიბი—25, ხოლო საძოვარი და უვარგისი—50 დესეტინა. ჰყავდათ მუშა და ბერწი საქონელი 74, მეწველი ძროხა — 22, ცხენი და ჯორი—6, ცხვარი 540 სული.

სოფ. ჩადისციხეში 10 კომლი (99 სული) ფლობდა 1033,50 დესეტინას. აქედან საკარმიდამო იყო 1 დეს., სახნავი—12,50, სათიბი—20, ხოლო საძოვარი და უვარგისი—1000 დეს. სოფელს ჰყავდა მუშა და ბერწი საქონელი 61 სული, მეწველი ძროხა—30, ცხენი და ჯორი—10, ცხვარი—2280.

ხანდოს ხეობის სოფ. დავითურთკარში 9 კომლს (54 სული) ჰქონდა 37,85 დესეტინა: საკარმიდამო—0,35, სახნავი—8,55, სათიბი—8,75, საძოვარი და უვარგისი—20, სოფლის პირუტყვიდან ბე-

რწი და მუშა საქონელი იყო 26 სული, მეწველი ძროხა—9, ცხენი და
ჯორი—6, ცხვარი—160.

ჭართალში 39 კომლის (302 სული) ტერიტორია მოიცავდა
208,75 დესეტინას. აქედან საკარმიდამო იყო 2,75 დეს., სახნავი—65,
50 დეს., სათიბი—65,50 დეს., საძოვარი და უვარგისი—75 დეს. სო-
ფელს ჰყავდა მუშა და ბერწი საქონელი—199, მეწველი ძროხა—32,
ცხენი და ჯორი 24, ცხვარი —860 სული.

გუდამაყრის ხეობის სოფ. გამსი, რომელიც ითვლიდა 11
კომლს (134 სული), ფლობდა 56 დესეტინას: საკარმიდამო—0,50
დეს., სახნავი—20,50 დეს., სათიბი—10 დეს., საძოვარი და უვარგისი
—25 დეს. სოფელს სულ ჰყავდა: ბერწი და მუშა საქონელი—58,
მეწველი ძროხა 11, ცხენი და ჯორი—17, ხოლო ცხვარი 4500 სული.

თეთრი არაგვის ხეობიდან, ხანდო-ჭართალიდან და გუდამაყრი-
დან დამოწმებული ფაქტობრივი მონაცემები, ჩვენ მიერ მოპოვებუ-
ლი ზემოთ განხილული ეთნოგრაფიული მასალების მსგავსად,
ამჟამად იმ გარემოებაზე მიგვიბრუნებენ, რომ მოსახლეობა სამეურ-
ნეო ნაკვეთების მწვავე ნაკლებობას განიცდიდა, ხოლო მეცხოველე-
ობის სფეროდან აღმავლობის გზაზე იდგა მეცხვარეობა. ეთნოგრა-
ფიულ მონაცემებს ნ. ნიკიფოროვის ციფრობრივი მონაცემები იმ
მხრივაც ეთანხმება, რომ ორივე წყაროს მიხედვით მსხვილფეხა მე-
საქონლეობაში ჭარბობდა ბერწი და მუშა საქონლის რიცხვი, რაც,
როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გამწვევ ძალაზე მოთხოვნილებით, პირ-
ველ ყოვლისა ინტენსიური მიწათმოქმედების ინტერესებით, აიხს-
ნება. ამიტომ, მეცხვარეობის განვითარების შესაძლებლობის შემ-
თხვევაში მთიელი კაცი უფრო ადვილად შეეღეოდა ძროხების შე-
მცირებას და შეეცდებოდა გამწვევი ძალის შენარჩუნებას, ვინაიდან
ძროხების მომრავლება დაკავშირებული იყო საზამთრო საკვებით
მომარაგების სიძნელესთან, ხოლო ჩრდილო კავკასიის საზამთრო
საძოვრებზე გასვლა სახავდა გაცილებით რენტაბელური დარგის—
მეცხვარეობის დაწინაურების პერსპექტივას.

თავის მხრივ ეს ბევრად იყო დამოკიდებული საზაფხულო სა-
ძოვრებზედაც. ამიტომ მეცხვარეობა განსაკუთრებით დაწინაურე-
ბული იყო ამ მხრივ ხელსაყრელ გუდამაყრის ხეობაში. მაგრამ ზო-
გიერთი სოფელი ასეთ სამეურნეო პირობებს ჯერ კიდევ მეცხვარე-
ობის ინტერესებს კი არ უფარდებდა, არამედ საძოვრების იჯარით
გაცემის ტრადიციას მისდევდა. ასეთად გვესახება, მაგალითად, მთი-

ულების სოფ. ნადიბანთ კარი, სადაც ნ. ნიკიფოროვის მიერ შედგენილი ცხრილის მიხედვით, არც ერთი ცხვარი არ იყო მოძველებული. როდესაც მისი მცხოვრებნი საძოვრებს იჯარით სხვებს აძლევდნენ.

ნ. ნიკიფოროვის მიერ შედგენილ ცხრილში კიდევ რამდენიმე სხვა სოფელიცაა დასახელებული, სადაც მეცხვარეობას არ მისდევდნენ; იმავე ცხრილის მიხედვით ნათლად ჩანს მეცხვარეობისა და მეურნეობის სხვა დარგების განვითარების სხვადასხვა დონე, ისევე, როგორც ამას გვიჩვენებს ეთნოგრაფიული მასალა, მაგრამ აქ კიდევ ერთხელ შეიძლება ითქვას, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მეურნეობის წამყვან დარგს წარმოადგენდა მესაქონლეობა მზარდი მეცხვარეობის უპირატესობით.

აღნიშნული ვითარება შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ მთიელთა ცხოვრებით დაინტერესებულ მოღვაწეებს. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვყავს ალ. ყაზბეგი, რომელმაც ნ. ნიკიფოროვის ზემოხსენებული ნაშრომის გამოქვეყნებამდე ხუთი წლით ადრე თავისი შეხედულება გამოთქვა პეტრე უმიკაშვილთან პოლემიკაში.

1882 წელს პ. უმიკაშვილმა გაზ. „დროებაში“ (№ 270) გამოაქვეყნა წერილი — „თერგის ხევი და მთიულეთი“, რომელშიც შეეხობაქოს რკინიგზის გახსნასთან დაკავშირებით მთიულებისა და მოხევეების მოსალოდნელ მომავალ ეკონომიურ მდგომარეობას. იგი შიშს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ მთიელთა ცხოვრების პირობები გაუარესდებოდა, ვინაიდან ამიერიდან ტვირთის ზიდვა რკინიგზით იწარმოებდა, ხოლო მთიულებსა და მოხევეებს, რომლებიც თავს ირჩენდნენ ქირაზე სიარულით, შემოსავლის წყარო მოესპობოდათ. ვინაიდან პ. უმიკაშვილს მთაში ცხოვრების საშუალება არ ეგულებოდა, მან უმჯობესად მიიჩნია მოხევეები და მთიულები საცხოვრებლად გადასულიყვნენ ოსმალეთისაგან განთავისუფლებულ აჭარაში, ანდა დაუფლებოდნენ რაიმე ხელობას, სახელდობრ ქვის მოღელობას და კალატოზობას.

ალ. ყაზბეგმა არ გაიზიარა პ. უმიკაშვილის თვალსაზრისი. მისი შეხედულებით, მთიელთა ძირითად საარსებო წყაროს ქირით ტვირთის ზიდვა კი არ წარმოადგენდა, არამედ მესაქონლეობა, უპირატესად მეცხვარეობა, რომელსაც ზრდისა და განვითარების დიდი პერსპექტივები გააჩნდა. მეურნეობის ამ დარგის შემდგომი დაწინაურების საფუძვლად ალ. ყაზბეგს მიაჩნდა მთის საზაფხულო საძოვრები და იმ დროს უკვე ცხვრის გამოსაზამთრებლად გამოყენებული

ჩაჩნეთის ველები. ალ. ყაზბეგის თვალსაზრისის სისწორეში შეტანის არავითარი საფუძველი არ არსებობს. ეს თვალსაზრისი მან სანდო ფაქტობრივ მონაცემებზე დაყრდნობით დაასაბუთა მოხვევთა ყოფისადმი მიძღვნილ სხვა წერილებშიც (ტ. V, გვ. 5—50).

მთიულ-გუდამაყრელთა სამეურნეო ყოფის შესახებ სათანადო შეხედულებები გამოთქვეს საბჭოთა სწავლულებმა.

ს. მაკალათიას დაკვირვებით, „მთიულები უმთავრესად მისდევნენ მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას“... „თავისი ჰირნახული მთიულეთის გლეხობას ოთხი-ხუთი თვე ძლივს ჰყოფნის და შემდეგ კი ის იძულებულია პურეული სხვა კუთხეებიდან შემოზიდოს“. მისივე მტკიცებით, მეცხოველეობის სფეროდან დაწინაურებულია მეცხვარეობა, ვინაიდან ნახევარი წლის განმავლობაში ბაგური კვების პირობებში მსხვილფეხა საქონლის დიდი რაოდენობით შენახვა ჰქირს.

ლ. ჰანეკი მთიულეთ-გუდამაყარს ახასიათებს ღარიბ კუთხედ, რომლის მაღალი, უმთავრესად ტყით დაფარული მთები არ იძლევა მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის ფართო მასშტაბით განვითარების შესაძლებლობას. ის გარემოება, რომ საშუალოდ ოჯახზე სამი-ოთხი დღიური სახნავი მიწა მოდის, მოსახლეობა იძულებულია პური სხვაგან შეიძინოს. მისი დაკვირვებით მეურნეობის ძირითადი დარგი აქ მაინც მსხვილფეხა მესაქონლეობა და მეცხვარეობაა, რომელთაგან მეცხვარეობა განსაკუთრებით განვითარებულია გუდამაყარში.

მთიულეთის ერთი სოფლის — გოგნაურის — შესახებ 1953 წელს დაბეჭდილ სტატიაში გ. ჩიტაიამ აღნიშნა, რომ მთიულეთში „საქმე გვაქვს შერწყმულ მეურნეობასთან მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების სახით“, მაგრამ ავტორი ამათგან რომელ დარგს ანიჭებს უპირატესობას, ეს მისი ნაშრომიდან არ ჩანს.

ვახუშტისა და ქილაშვილის მონაცემებზე დაყრდნობით დ. გვრიტიშვილი 1955 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში — „ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (გვ. 165) არაგვის საერისთავოს ბარის ზოლში მეურნეობის მთავარ დარგად მიიჩნევს მიწათმოქმედებას, ხოლო მთის ზოლის მეცხოვრება ძირითად საქმიანობად თვლის მესაქონლეობას.

ლიტერატურული მონაცემებისა და ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე ალ. რობაქიძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ

მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის „თანაშეფარდება სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში სხვადასხვა იყო. უდავოა, მაგ., რომ საც მთიულეთში (ისევე როგორც ხევში, თუშეთში...) სასაქონლო მეურნეობა კაპიტალისტური განვითარების გზას დაადგა, მისი საფუძველი გახდა მესაქონლეობა, ე. ი. მეურნეობის ის დარგი, რომელიც აქ აქამდეც ყველაზე რენტაბელური იყო. ამან გამოიწვია სახნავი მიწების ერთი ნაწილის სათიბ-საძოვრად გადაქცევა. ფაქტიურად ეს იმას ნიშნავდა, რომ მთლიანად მთიულეთის ფარგლებში მემინდვრობის ხვედრითი წონა შემცირდა მესაქონლეობის სასარგებლოდ“ (გვ. 24).

მ. ჩართოლანის მიერ ნაგებობათა ცალკეული სახეობების სამეურნეო ფუნქციის შესწავლის საფუძველზედაც ნათლად გამოჩნდა, რომ მთიულეთ-გუდამაყარში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების კომპლექსი პასუხობს ძირითადი მეურნეობის — მესაქონლეობის, როგორც წამყვანი დარგის მოთხოვნილებას.

ამგვარად, როგორც ჩვენს მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების, ისე ლიტერატურული მონაცემების მიხედვით, მთიულეთ-გუდამაყარში ოჯახის ეკონომიურ საფუძველს წარმოადგენდა სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში განვითარების სხვადასხვა დონეზე მყოფი მთური მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა. მეურნეობის ამ მეორე დარგის ხვედრითი წონა ყოველთვის მეტი იყო პირველზე. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან საგრძნობლად დაწინაურდა მეცხვარეობა, რომლის აღმავლობასთან ერთად მსხვილფეხა მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ხვედრითი წონა კლებულობდა.

მეურნეობის ძირითად დარგებთან ერთად მთიულ-გუდამაყრელთა ცხოვრებაში მეტ-ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა რიგ დამხმარე საქმიანობასაც. ასეთად გვესახება მეფუტკრეობა, მეფრინველეობა, მონადირეობა, არაგვში თევზის (კალმახის) ჭერა, ტყის ხილის შეგროვება, ხე-ტყის მასალისა და შეშის დამზადება, ხელოსნობა, საქართველოს სამხედრო გზაზე მუშაობა, ამავე გზაზე ქირით ტვირთის ზიდვა, ვაჭრობა და შინამრეწველობა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეფუტკრეობა აქ უმთავრესად ტყის ფუტკრის მზა პროდუქციით სარგებლობის დონეზე იდგა; ოჯახში ფუტკარი იშვიათად ვინმეს ჰყავდა, რის გამო მას არ შეეძლო რაიმე წვლილი შეეტანა საოჯახო მეურნეობაში. თითო-ორიოლა ქათმის ყოლაც შორს იდგა მეფრინველეობისაგან; ამდენად, მთიულეთ-

გუდამაყრისათვის მეფრინველეობაც პირობითი ცნებაა, ისევე როგორც ზოგიერთი მოხალისის მიერ კალმახის ჭერას არ შეიძლება წოდოთ მეთევზეობა. ამ მხრივ უფრო მნიშვნელოვან საქმიანობად გვესახება ჯიხვსა და დათვზე ნადირობა, რასაც მრავალი მთიელი ეტანებოდა საზამთროდ ხორცის მომარაგებისა და ტყავით უზრუნველყოფის მიზნით. მონადირეს ხალისს მატებდა ტყავზე და ჯიხვის რქაზე, როგორც გასაყიდ საქონელზე, მოთხოვნილებაც.

მთიულებს ორმაგ სარგებლობას აძლევდა ტყე: აქ მოკრეფილ ნაყოფს (პანტას, მაქალოს, შინდს...) შინ მოხმარების გარდა ხევში ცვლიდნენ მატყლზე, ყველ-ერბოსა და ქერზე. ხე-ტყის მასალისა და შეშის მყიდველებიც უმთავრესად ხევის მცხოვრებნი იყვნენ, რაც მთიულებისათვის სარფიან საქმედ ითვლებოდა.

ზოგიერთი ოჯახის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა მკედლობა, დურგლობა თუ კალატოზობა. რომელიმე ამ საქმეს დაუფლებული კაცი უმთავრესად მთიულეთ-გუდამაყრის ფარგლებში ტრიალებდა, ხოლო ზოგი მის გარეთაც მიდიოდა. კალატოზები უმთავრესად ხევსურთა სახლებს აშენებდნენ და შრომის საზღაურად ერბოს ან საქონელს ღებულობდნენ.

საქართველოს სამხედრო გზის პირას მცხოვრებთა ერთი ნაწილის ფულადი შემოსავლის წყაროს წარმოადგენდა გზის შეკეთება, ჯებირების აგება, თოვლისა და ქვა-ტალახისაგან გზის წმენდა, ქვის მტვრევა და ა. შ. ნ. ნიკიფოროვის ცნობით, ამ სამუშაოზე ხალხი გამოდიოდა სამეურნეო საქმიანობისაგან განთავისუფლების შემდეგ. სამუშაოს ხასიათისა და სეზონის მიხედვით მუშა დღეში ღებულობდა 60 კაპიკიდან ერთ მანეთამდე, ხოლო გზაზე დასაყრელი ერთი კუბური საყენი ქვის დამტვრევა ღირებულა რვიდან თორმეტ მანეთამდე, მაშინ როდესაც ცხვარი ფასობდა სამიდან ექვს მანეთამდე და ა. შ.

გზის პირას მცხოვრებთაგან ზოგიერთი ოჯახის ერთი რომელიმე წევრი ტვირთზიდვაშიც იყო ჩაბმული, მაგრამ მთიულები ამ საქმეში ისე აქტიურად არ მონაწილეობდნენ, როგორც მოხევეები, ხოლო გუდამაყრელები, გზიდან მოშორებით ცხოვრების გამო, არც ამ საქმეს და არც გზაზე მუშაობას არ მისდევდნენ.

გზასთან სიახლოვე აპირობებდა ვაჭრობაში ჩაბმის შესაძლებლობასაც. ამ მხრივ გზის პირას მცხოვრები მთიულებიც კი განზე იდგნენ და სავაჭრო პუნქტებში (ფასანაური, ქვეშეთი...) მედუქნე-

ბი იყვნენ სომხები, ზოლო მოსიარულე ვაჭრები ებრაელები, რომლებიც მთიულებს მოხერხებულად ყველფდნენ ნატურალური წარმოების საშუალებით, მაგრამ აღნიშნულმა ვითარებამ მოსახლეობაზე მაინც იქონია ზეგავლენა, რის შედეგად ზოგიერთი მთიული თვითონ დაეწაფა ამ საქმიანობას. ასეთები იყვნენ კაიშაურები, მელიქიშვილები და სხვანი, მაგრამ ასეთი გამონაკლისების მიხედვით საოჯახო მეურნეობაში ვაჭრობის როლზე ლაპარაკი გაუმართლებელი იქნებოდა. ასევე არ შეიძლება არსებითი მნიშვნელობა მივანიჭოთ შინამრეწველობას, ვინაიდან ტყავ-მატყლის ნაწარმი უმთავრესად ოჯახის წევრთათვის იყო გათვალისწინებული. გასაყიდად რაიმეს გატანა ხდებოდა ფულის დიდი საჭიროების შემთხვევაში. შინაური ნაწარმის საბაზროდ დამზადებას უმთავრესად ადგილი უნდა ჰქონოდა მეცხვარეობის განვითარების შემდეგ. უფრო ადრე, ნედლეულის (მატყლის, ტყავის) ნაკლებობის გამო, გასაყიდი ნაწარმის დამზადების შესაძლებლობა არ უნდა არსებულობო. ნ. ჭილაშვილიც ამიტომ არაფერს ამბობს ნაწარმის გაყიდვის შესახებ.

დაახლოებით ასეთი სურათი გვეხატება მთიულეთ-გუდამაყრის სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებზე დაკვირვების, ცალკეული ოჯახების ეკონომიური საფუძვლების გაცნობის, ლიტერატურული მონაცემების გათვალისწინებისა და ისტორიულ ასპექტში მათი გაზრების საფუძველზე.

ოჯახის მართვითობის სისტემა და მასში არსებული შრომის ორგანიზაცია

ოჯახის მართვისა და შრომის ორგანიზაციის ხასიათს პირველ რიგში ოჯახის ტიპი განსაზღვრავდა. თუ მცირერიცხოვან ინდივიდუალურ ოჯახში ხელმძღვანელობაც და შრომაც უმთავრესად ერთი საქორწინო წყვილის მოვალეობას შეადგენდა, ზოლო შრომაში მათი შვილების მონაწილეობის შესაძლებლობა ძირითადად შვილების ასაკზე იყო დამოკიდებული, სულ სხვა ვითარებას ჰქონდა ადგილი დიდ ოჯახში, სადაც რამდენიმე თაობის წარმომადგენელთა უფლება-მოვალეობა მკვეთრად დიფერენცირებული იყო სქესის, ასაკისა და უნარის მიხედვით. ამის გამო, საჭიროდ მიგვაჩნია გავეცნოთ დიდი ოჯახის მართვისა და მასში არსებული შრომის ორგანიზაციის ხასიათს.

მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც ყველგან, სადაც კი

დიდი ოჯახი არსებობდა, ოჯახს მეთაურობდა უმთავრესად ყველაზე ხნიერი და გამოცდილი მეურნე. თავისი ფუნქციის მიხედვით მას ერქვა ოჯახის უფროსი, სახლის უფროსი, ჯალაბობის უფროსი ან უფროსი კაცი, ისევე როგორც ოჯახში სადედაკაცო საქმიანობის ხელმძღვანელს ეწოდებოდა უფროსი დედაკაცი.

ოჯახის უფროსს ევალეობდა საერთო ხელმძღვანელობა და საოჯახო მეურნეობის საფუძვლიანი ცოდნა, რის გამო, ოჯახის უფროსად ყოფნისათვის მარტო ხნით უფროსობა საკმარის პირობად არ ითვლებოდა. ამ მოვალეობის შესრულება რიგ შემთხვევაში უწევდა წლოვანებით სხვაზე უმცროს, მაგრამ მასზე უფრო ენერგიულ, გამჭრიახ და გამოცდილ მეურნეს. მაგალითად, სოფ. წიფორში ქავთარაძეების ოჯახს მეთაურობდა არა უფროსი ძმა ანდრია, არამედ მასზე უმცროსი გიგოლი. მათი გარდაცვალების შემდეგაც ოთხი მოწილიდან¹ ყველაზე ხნიერი იყო ანდრიას შვილი ივანე, მაგრამ ოჯახს სათავეში ჩაუდგა გიგოლის შვილი სვიმონი. სოფ. შონჩოში ნარიმანიძეების ოჯახის ხელმძღვანელი იყო ოთხ ძმას შორის წლოვანებით უფროსი ადამა, მაგრამ როდესაც მან სიბერის გამო ოჯახის მართვა ვეღარ შესძლო, თავის ძმებთან მისი შეთანხმების საფუძველზე სახლის უფროსობა დაეკისრა არა მის რომელიმე ძმას, არამედ უფროს შვილს ივანეს, რომელიც წლოვანებით თავის ბიძებზე ბევრად უმცროსი იყო. გუდამაყრის ხეობაში, სოფ. დიდებანში ბექაურების ოჯახს ხნით უფროსი ჭარელა კი არ მართავდა, არამედ მისი უმცროსი ძმა პავლე. სოფ. ზანდუქში წიკლაურების ოჯახის უფროსის პაპის გარდაცვალების შემდეგ ოჯახის უფროსი გახდა მისი შვილი თლოშია, მაშინ როდესაც პაპის ძმები მამუკა და ბუთულა ცოცხლები იყვნენ. ასევე წლოვანებით სხვებზე უმცროსი ეთხია, ხელმძღვანელობდა წიკლაურების ოჯახს სოფ. მაქართაში, რაც თავის დროზე ლიტერატურაშიც იყო აღნიშნული (ს. მაკალათია, ლ. პანეკი).

მრავალთავან დამოწმებული რამდენიმე მაგალითიდან ნათლად ჩანს, რომ წლოვანებით უფროსობა და ოჯახის უფროსობა მხოლოდ იმ შემთხვევაში ემთხვეოდა ერთიმეორეს, როდესაც პიროვნებას ოჯახის უნარიანად მართვა შეეძლო. ამავე პრინციპით ხდებოდა

¹ მოწილე ერქვა იმ პირს, რომელიც ოჯახის გაყრის მომენტში სხვების თანაბარი წილის (ქონების) მიღების უფლებით სარგებლობდა. ამის შესახებ ქვემოთ.

დედაკაცისთვის უფროსობის მინდობაც. აღნიშნული ვითარებების გამო, უფროსი დედაკაცი ყოველთვის ოჯახის უფროსის მეუღლე არ იყო. ასეთ ოჯახში უფროსი კაცი და დედაკაცი რძალ-მამზღნი იყვნენ, ხოლო ზოგიერთ ოჯახში უფროსი დედაკაცის მოვალეობას ასრულებდა ოჯახის უფროსის დედა ან ბიძის ცოლი.

უფროს დედაკაცს ვიდრე უნარი შესწევდა, სხვა რძლებთან ერთად ისიც შრომობდა. მის უმთავრეს მოვალეობას კი შეადგენდა ქალთა საქმიანობის ხელმძღვანელობა. მისი მითითების მიხედვით შრომაში გაწაფული რძლები მორიგეობით დიასახლისობდნენ, ხოლო უმცროსი რძლები შრომისუნარიან უფროს რძლებთან ერთად უვლიდნენ საქონელს, ამზადებდნენ პროდუქტებს, მუშაობდნენ მიწოდვრად, კაცებს ეხმარებოდნენ კალობაში, დადიოდნენ წისქვილში, ტყეში აგროვებდნენ პანტას, შინდს, მაქალოს, უვლიდნენ ქმრებსა და შვილებს, ამზადებდნენ ქსოვილებს, ტანსაცმელსა და ფეხსაცმელს. ქალთა შორის ფუნქციების განაწილება უმთავრესად დამოკიდებული იყო მათ ასაკზე. სახლ-კარისა და ბოსლის დაგვა, რეცხვა, წყლის ზიდვა, წისქვილში საფქვავის წალევა და იქიდან ფქვილის მოტანა და სხვ. უმცროს რძლებს ეკისრებოდათ. ასეთ მძიმე შრომაში პატარძლის ჩაბმა ხდებოდა ქორწილიდან ერთი კვირის თავზე, იმის შემდეგ, როდესაც წყაროზე პატარძლის გაყვანის რიტუალს შეასრულებდნენ, რასაც, როგორც ამის შესახებ ს. მაკალათია წერს, „აწყლიანა“ ეწოდებოდა (გვ. 118). ქალის მდგომარეობას ამძიმებდა მთური მეურნეობის ხასიათი, სახელდობრ, დიდ სიმაღლეებზე ასვლა, ფერდობებზე მუშაობა და თივის, ძნის, შეშის თუ საფქვავის ზურგით ზიდვა, რაც ნაადრევად აჩანაგებდა მის ჯანმრთელობას.

უფროსი რძლების უმთავრეს მოვალეობას შეადგენდა საქონლის მოწველა, პროდუქტების დამზადება, შრომის უნარის შესაბამისად მინდვრად მუშაობდა და ქმარ-შვილის მოვლა. აღნიშნული გარემოება იმის მაჩვენებელია, რომ უფროსი და უმცროსი რძლები რიგ შემთხვევაში ერთობლივად შრომობდნენ, ვინაიდან საოჯახო მეურნეობაში ყველაფრის საუფროსოდ და საუმცროსოდ გაყოფა შეუძლებელი იყო. ეს განსაკუთრებით შეეხება სეზონურ სამუშაოებს (ხვნა-თესვა, მკა, თიბვა, ლეწვა...), როდესაც საქმის მოსწრებას გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ოჯახის ეკონომიური კეთილდღეობისათვის, რაც თავის მხრივ აპირობებდა ოჯახის ყველა მშრომელის

ერთსულოვან მონაწილეობას. უფროსი და უმცროსი რძლები, მათგან ერთობლივად შრომობდნენ მთის საძოვრებზე ყოფნის დროსაც, სადაც ცხვარ-ძროხის წველა, კარაქის შედღეება და ყველის დამზადება იქვე ქოხში ხდებოდა. მთაში არ მიდიოდნენ მხოლოდ ხანდაზმული დედაკაცები და მორიგე დიასახლისები. პირველნი შრომის უნარის დაკარგვის, ხოლო მორიგე დიასახლისი მოუცლევლობის გამო.

მთიულეთ-გუდამაყარში არსებული წესის მიხედვით, მორიგე დიასახლისი თავის მოვალეობას ასრულებდა ერთი წლის განმავლობაში — ახალწლიდან ახალწლამდე, აღდგომიდან აღდგომამდე, ლომისობიდან ლომისობამდე და ა. შ. ეს დამოკიდებული იყო უფროსი დედაკაცის გადაწყვეტილებაზე, რომლის უნებართვოდაც დიასახლისს არ შეეძლო რაიმე სერიოზული საკითხის გადაჭრა. მრავალსულიან ოჯახში, რომელსაც ერთი დედაკაცი ვერ უძღვებოდა, წელიწადში ორი დიასახლისი მორიგეობდა. დიასახლისის მოვალეობას შეადგენდა პურის ცხობა, საქმელების დამზადება და სუფრის გაწყობა როგორც ყოველდღიურად ოჯახის წევრებისათვის, ისე სტუმრიანობის დროს. უფროსი დედაკაცი მას ერთი წლით ჩააბარებდა მარანს, საიდანაც პროდუქტების ხარჯვა მის კომპეტენციაში შედიოდა, გარდა ხორცისა, რომლის შენახვაც და დაჭრაც ოჯახის უფროსი მამაკაცის უფლებას შეადგენდა. მორიგე დიასახლისს მთიულეთ-გუდამაყარში ჩვეულებებისამებრ დიასახლისი ეწოდებოდა, განსხვავებით ხევისაგან, სადაც დიასახლისი ერქვა ოჯახის უხუცეს დედაკაცს, რომელიც ფაქტიურად ისეთივე უფლებების მქონე იყო, როგორსაც უფროსი დედაკაცი მთიულეთ-გუდამაყარში. ხევში დიასახლისი დაუძღვრებამდე ასრულებდა იმ მოვალეობასაც, რაც მთიულეთ-გუდამაყარში დიასახლისს მხოლოდ თავისი მორიგეობის დროს უწევდა. სიბერის ემს კი მოხევე დიასახლისი საპატიო მოხუცი დედაკაცის მდგომარეობას იჭერდა, რომელიც სიკვდილამდე დიასახლისად იწოდებოდა, ხოლო მისი ყოფილი საქმიანობის გაძღოლა მისივე მითითებით მომდევნო ასაკის რძლებს ევალებოდათ.

ამგვარად, ქალთა საქმიანობის ხელმძღვანელი და დიასახლისების მორიგეობის ორგანიზატორი მთიულეთ-გუდამაყარში იყო უფროსი დედაკაცი, რომელიც ოჯახის უფროსი მამაკაცის თანაშემწის როლში გვევლინებოდა. თავის მხრივ ოჯახის საერთო ხელმძღვანელი ყველა სერიოზულ გადაწყვეტილებას ღებულობდა როგორც უფროს დედაკაცთან, ისე სრულწლოვან, უმთავრესად მოწილე მამაკაცებთან

მოლაპარაკება-შეთანხმების საფუძველზე, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ოჯახის მმართველობა სოლიდარული ხასიათისა იყო. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ოჯახის უფროსად გამოყოფის პრინციპიც. ის გარემოება, რომ გადამწყვეტ ფაქტორს წარმოადგენდა პიროვნების თვისებები, ხოლო ამის შემფასებელი უსათუოდ ის კოლექტივი იყო, რომელსაც პიროვნება ექცეოდა სათავეში, უნდა ვიფიქროთ, რომ ოჯახში რომელიმე წევრის გაუფროსებას საფუძველად უნდა დასდებოდა არჩევა. ეს ორი მომენტი — ოჯახის უფროსის არჩევა და ყველა სერიოზული საკითხის გადასაწყვეტად ოჯახის წევრებთან მისი კონტაქტი — დამახასიათებელი იყო დემოკრატიული ტიპის საოჯახო თემისათვის, რომლის ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენდა მმართველობის სოლიდარული ხასიათი.

ოჯახის უფროსი არა მარტო ოჯახს ხელმძღვანელობდა და მამაკაცებს შორის ფუნქციებს ანაწილებდა, არამედ ის თვითონაც, ვიდრე ენერჯია შესწევდა, მეურნეობის რომელიმე დარგს ემსახურებოდა. ისეთ სამუშაოებთან ერთად, რომელშიც ოჯახის უფროსიც და ოჯახის სხვა წევრებიც ერთობლივად მონაწილეობდნენ (გადაუდებელი სეზონური სამუშაოები, ცხვრის პარსევა...), თითოეული მამაკაცი ერთ რომელიმე ძირითად მოვალეობასაც ასრულებდა: ერთი მათგანი რომ გუთნის დედა იყო, მეორე საქონელს უვლიდა, მესამე ცხვარს მწყემსავდა, მეოთხე კალატოზობდა და ა. შ. ამის შესაბამისად მშრომელ მამაკაცებს ორ ძირითად კატეგორიად ყოფდნენ. იმას, ვინც მემინდვრეობას, მსხვილფეხა მესაქონლეობას და სხვა საქმეს სოფლის ფარგლებში უძღვებოდა, ერქვა შინაკაცი, ხოლო იმას, ვინც სოფლის გარეთ შრომობდა (მეცხვარე, ქირით ტვირთის მზიდველი...), ეწოდებოდა კარგარეთ მყოფი კაცი. თუ როგორ იყო განაწილებული ეს ფუნქციები, ამას შეიძლება გავეცნოთ რამდენიმე ოჯახის მაგალითით.

სოფ. შონჩოში ნარიმანიძეების ოჯახის უფროსი ივანე შინაკაცი იყო, მისი ძმა თომა და ბიძაშვილი ალექსი ცხვარში დადიოდნენ, მეორე ბიძაშვილი იოსები სოფლის ნახირს მწყემსავდა, ხოლო მესამე ბიძაშვილი გიორგი შინაკაცის მოვალეობასაც ასრულებდა და საქართველოს სამხედრო გზაზე ურმით ბარგის ზიდვაში ქირასაც ღებულობდა.

სოფ. გოგნაურში კედელაშვილების ოჯახის უფროსი ივანე შინაკაცი იყო, ხოლო დანარჩენი ძმები გიგოლა, დათიკა და გუგუა

გიგოლას სარქლობით თავიანთ ათასსულიან ფარას უვლიდნენ, რომ უცხო კაცს მწყემსად არ იყენებდნენ. როდესაც ივანემ კელარ შესძლო ოჯახის წარმოება, ის შეცვალა გიგოლამ, რომელიც ცხვარში სიარულის შეწყვეტამდე სარქლადაც იმყოფებოდა. იმის შემდეგ კი, რაც მან ცხვარში სიარულს თავი დაანება, და შინამეურნეობაში ჩაება, ძალაუნებურად შინაკაცად იქცა.

დავითურების ოჯახის უფროსი ანდრია სარქლის მოვალეობაც თვითონ ასრულებდა, რომელსაც ყიზლარში მიჰყავდა ერთი მწყემსი ოჯახიდან და ორიც უცხო. ოჯახის სხვა წევრები შინაკაცებად ითვლებოდნენ.

სოფ. დიდებანში ბექაურების ოჯახს მეთაურობდა პავლე, რომელიც ცხვარში სარქლად დაბერებულა. მასთან ერთად ცხვარში დადიოდა მისი ბიძაშვილი ჭრელა. პავლეს ძმა ივანე შინაკაცი იყო, რომლის მოვალეობას შეადგენდა ხენა-თესვა და შეშის დამზადება. ჭრელას ერთი ძმა — პატარა მიხა, როგორც შინაკაცი, საქონელს უვლიდა და მინდვრის სამუშაოებში მონაწილეობდა.

სოფ. ზემო მღეთაში ნაზლაიძეების ოჯახის მეთაური იაკობი გზის მუშა და შინაკაცი იყო. მისი შვილებიდან სულ უფროსი სანდრო, რომელიც შემდეგ ოჯახის უფროსიც გახდა, სარქლობდა. მომდევნო ძმა ვასო შინაკაცი იყო, ხოლო დანარჩენები — მიხა, შიო და მოსე სანდროსთან ერთად ცხვარში დადიოდნენ, მწყემსს ისინი არ ჭირაობდნენ.

საერთო ვითარების გასაცნობად დამოწმებული რამდენიმე მაგალითი გვიჩვენებს, რომ ოჯახში, მისი სამეურნეო-ეკონომიური პირობების შესაბამისად, იმყოფებოდა რამდენიმე შინაკაცი და რამდენიმე კარგარეთ მყოფი კაცი. თუ ოჯახის არსებობა ძირითადად შინამეურნეობაზე (ხენა-თესვა, მსხვილფეხა მესაქონლეობა...) იყო დამოკიდებული, მშრომელთა უმრავლესობა შინაკაცები იყვნენ. იმ ოჯახში კი, რომლის მთავარ საარსებო წყაროს მეცვარეობა ან ამა-სთან ერთად ვაჭრობა, ტვირთზიდვა და ხელოსნობა შეადგენდა, კარგარეთ მყოფი კაცების რიცხვი მატულობდა, რაც უმთავრესად შესამჩნევი გახდა მეცხვარეობის აღმავლობის პირობებში.

მაშასადამე, ოჯახის მშრომელი მამაკაცების ამგვარი დაყოფა გაპირობებული იყო მათივე შრომის ხასიათით. ამის შესაბამისად, ერთი ოჯახის უფროსი შეიძლებოდა ყოფილიყო შინაკაცი, ხოლო მეორისა კარგარეთ მყოფი კაცი. ზემოხსენებული მაგალითებიც იმ-

ის მაჩვენებელია, რომ ზოგი მათგანი ძირითადად ხენა-თესვასა და მკაში ბეა-მკაში იყო ჩაბმული, ზოგი სარქლობდა და ა. შ. უფრო ხშირად ოჯახის უფროსად შინაკაცი იმყოფებოდა და ეს სასურველად ითვლებოდა, ვინაიდან მუდმივად შინ ყოფნის გამო მას საშუალება ჰქონდა ყოველთვის საქმის კურსში ყოფილიყო და შესაბამისი გადაწყვეტილებაც დროულად მიეღო. იმ შემთხვევაში კი, როდესაც შინაკაცებიდან ღირსეული უფროსის გამოყოფა ვერ მოხერხდებოდა, ოჯახს სათავეში ჩაუდგებოდა რომელიმე კარგარეთ მყოფი კაცი.

1955 წელს ისტორიის ინსტიტუტის შრომების პირველ ტომში რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ წერილში ი. ჭყონია ქართლში არსებული საოჯახო თემის ზოგიერთ საკითხს შეეხო და აღნიშნა, რომ მთიულეთსა და მის მეზობელ მთიან კუთხეებში, სადაც უმთავრესად მსუბუქ სახვნელში შებმული უღელი ხარით ხნავდნენ, მხვნელს უბრალოდ მეგუთნე ერქვა, განსხვავებით ქართლისაგან, სადაც დიდი გუთნით მხვნელს გუთნის დედა ეწოდებოდა. მთიულეთში, განაგრძობს იგი, მიუხედავად იმისა, რომ იქ მსხვილფეხა მესაქონლეობისა და განსაკუთრებით მეცხვარეობის ხვედრითი წონა მეტად მნიშვნელოვანი იყო, ოჯახს მეთაურობდა მიწათმოქმედი, რომელსაც ოჯახის მართვის სისტემაში „შინაკაცი“ ეწოდებოდა. შინაკაცის შემდეგ ოჯახში მთავარ პირად ითვლებოდა სარქალი, რომელიც მეცხვარეობას ხელმძღვანელობდა. სარქლად ყოფნა უწევდა შინაკაცის უფროს შვილს ან მომდევნო ძმას, რომელიც შინაკაცს ემორჩილებოდა. მისივე მტკიცებით, ტერმინ „შინაკაცის“ განმსაზღვრელი ნაწილაკი „შინა“ მაჩვენებელია არა მარტო იმისა, რომ შინაკაცი შინ (სახლში) იმყოფებოდა, არამედ იმასაც, რომ ის იყო „შინა“-ს (სახლის, ოჯახის) უფროსი. მთიულური ქორწინებისადმი მიძღვნილ ნაშრომშიც ი. ჭყონიას „შინაკაცი“ გამოუყენებია ერთ შემთხვევაში „კომის უფროსის“, ხოლო მეორე შემთხვევაში „სახლის უფროსის“ მნიშვნელობით (გვ. 40, 69).

ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ მთიულეთ-გუდამაყარში თუ ხევში გუთნის მიმყოფს (მხვნელს) გუთნისდედა ერქვა, რომელიც ისევე როგორც ყველა სხვა შინამეურნე (მთიბელი, მკელი, საქონლის მომვლელი...), შინაკაცად იწოდებოდა. იქ კი, სადაც რამდენიმე შინაკაცი იყო, ყოვლად შეუძლებელია ტერმინი „შინაკაცი“ — ოჯახის (შინას, სახლის) უფროსის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. ეს შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ იმ პირობით, თუ დავუშვებდით ან

იმას, რომ ოჯახში მხოლოდ ერთი შინაკაცი იყო და ისიც მხოლოდ ოჯახის უფროსი, ანდა იმას, რომ ყველა შინაკაცი უფროსიც იყო, ე. ი. ოჯახს რამდენიმე მეთაური ჰყავდა. არსებული სინამდვილე ორივე ასეთ შესაძლებლობას გამოიციხავს, „შინაკაცთან“ „ოჯახის უფროსის“ გაიგივების არგუმენტს ისიც აბათილებს, რომ ოჯახის უფროსად ყოველთვის რომელიმე შინაკაცი არ იმყოფებოდა. ამიტომ იმის მტკიცება, რომ მთიულეთში შინაკაცი მხოლოდ მხვნელს ერქვა, ხოლო ტერმინი „შინაკაცი“ შინას (სახლის, ოჯახის) უფროსს აღნიშნავდა, რეალურ საფუძველს მოკლებულია.

ოჯახის მართვა და შრომის ორგანიზაცია ემყარებოდა ოჯახის წევრთა შორის ფუნქციების განაწილების, ე. ი. საკუთარი მუშახელის რაციონალურად გამოყენების პრინციპს. ოჯახში ბავშვსაც კი თავისი საქმე ჰქონდა მიჩენილი (სახნავ-სათიბის გარჩევა ქვისაგან, ხბოებისა და კოჭლი ცხვრების მწყემსვა...). დამოწმებული მაგალითებიც გვიჩვენებენ, რომ დიდი ოჯახების უმრავლესობა საკუთარი წევრების შრომით ცხოვრობდა. ამავე მაგალითებიდან ისიც ჩანს, რომ ზოგიერთ დიდ ოჯახში გამოიყენებოდა დაქირავებული შრომა. ამ საშუალებას მიმართავდა შეძლებული მეცხვარე (სარქალი) გაფართოებული მეურნეობისათვის საკუთარი მუშახელის (მწყემსების) უკმარობის შემთხვევაში. მის მიერ მწყემსის აყვანა სხვადასხვა პირობით ხდებოდა. თუ მწყემსს თავისი ასიოდე სულიც ეყოლებოდა, სარქალი მას აცმევდა, აჭმევდა და საბალახეს არ ახდევინებდა. მწყემსი თავისი ცხვრის გამოკვების ანგარიში სარქლის ცხვარსაც (150—200 სულს) უვლიდა. თუ მწყემსს თავისი ცხვარი არ ჰყავდა, სარქალთან ის ოთხი წლით მოდიოდა. გარიგების წელს, დოლის წინ სარქალი მწყემსის სახელზე ასერავდა 40—50 დედაცხვარს. ოთხი წლის ბოლოს მწყემსი უკვდავად მიიღებდა ამ ცხვარს მისი ნამატით. ოთხი წლის განმავლობაში ამ ცხვრის მატყლი და ერბო-ყველაც მწყემსისა იყო. არავითარი ზარალი მწყემსს არ ეხებოდა. ის არც საბალახეს იხდიდა. მწყემსის კვება და ჩაცმა-დახურვაც სარქალს ევალებოდა.

გარიგების პირველი ვარიანტით სარქალთან მიკედლებული მწყემსი ახერხებდა თავისი ცხვრის გამოკვებას, ხოლო შეთანხმების მეორე ვარიანტით ცხვრის გაჩენას, მაგრამ გარიგების ორივე ეს პირობა მანც სარქლისთვის სასარგებლო იყო, რამდენადაც ის სხვისი შრომის ექსპლოატაციას ეწეოდა. შეძლებული მეცხვარის მიერ ღარიბი

მწყემსის შრომის ექსპლოატაცია თავისთავად ოჯახის კულაკურებას ბუნების მაჩვენებელია, მაგრამ რამდენადაც მთიულეთ-გუდამაყარში „გამდიდრება“ მეცხვარეობის აღმავლობამ განაპირობა, ხოლო მეცხვარეობის აღმავლობა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო და მწყემსების დამჭირავებელი თითო-ოროლა შეძლებული მეცხვარე ამავე ეპოქიდან გამოვიდა ცხოვრების სარბიელზე, ამდენად ზოგიერთ ოჯახში კულაკური ელემენტების გაჩენაც აღნიშნულ პერიოდს უკავშირდება.

ასეთი ოჯახების რიცხვი მთიულეთ-გუდამაყარში არსებული დიდი ოჯახების უმცირესობას შეადგენდა. მის გვერდით მყოფი დიდი ოჯახების უმრავლესობიდან ზოგი იყო შეძლებული, ზოგი საშუალო და ზოგიც ღარიბი. მუშახელის სიმრავლე უსათუოდ ოჯახს ეკონომიური კეთილდღეობის წინაპირობა იყო, რის გამო დიდი ოჯახები უფრო შეძლებულად გამოიყურებოდნენ ინდივიდუალურ ოჯახებთან შედარებით, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ მთიულეთში, როგორც ქორწინებისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ი. ჭყონიამ აღნიშნა, „ცხოვრებიანი“ ოჯახი — „დიდი კომი — დიდი ოჯახი კულაკობას განეკუთვნებოდა“ (გვ. 128—129). და თუ ეს ი. ჭყონიას სარწმუნოდ მიაჩნია და ოჯახის სიდიდის, სიმდიდრისა და კულაკობის გაიგივებას მართებულად თვლის, მაშინ ისიც უნდა დაემტკიცებინა, რომ ყველა შეძლებული ოჯახი სხვისი შრომის ექსპლოატაციას ეწეოდა. ეს კი არც ამ ნაშრომში, არც ზემოხსენებულ თეზისებში და არც 1964 წელს დიდი ოჯახის ბუნების შესახებ რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ ბროშურაში დამტკიცებული არა აქვს. რეალური სინამდვილე არც იძლევა ამის მტკიცების რაიმე იმედს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ისეთი შეძლებული ოჯახების რიცხვი, რომლებიც დაჭირავებულ შრომას იყენებდნენ და ამდენად კულაკურ სახეს ღებულობდნენ, მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც მის მეზობელ კუთხეებში, დიდი ოჯახების საერთო რაოდენობის უმცირესობას შეადგენდა. არსებული ვითარება ი. ჭყონიას თვალსაზრისის რაკი არ ეფარდება, მან მიჩქმალა კულაკობის ძირითადი ნიშანი (სხვისი შრომის ექსპლოატაცია) და კულაკური ოჯახის მთავარ კომპონენტად სიმდიდრე გამოაცხადა. ასეთი ცალმხრივი მსჯელობის შედეგად კულაკური ოჯახის ბუნებაზე მცდარი წარმოდგენა იქმნება და ისახება ყოვლად მიუღებელი შესაძლებლობა იმისა, რომ ყველა შეძლებულ ოჯახს, მათ შორის ეკონომიურად ძლიერ საბჭოთა ოჯახებსაც, კულაკური ვუწო-

დოთ. მაშასადამე, ყველა შეძლებული ოჯახის კულაკურად აღიარება და სიდიდე-სიმდიდრეს შორის იგივეობის ნიშნის დასმა მიუტყვევებელი შეცდომაა.

სქესსა და ასაკს სათანადო მნიშვნელობა ენიჭებოდა არა მარტო ოჯახის მართვისა და შრომის ორგანიზაციის სფეროში, არამედ ოჯახის წევრთა ყოველდღიურ ურთიერთობაში, სტუმრიანობის მომენტში, ჭამის, ჯდომისა და საოჯახო რიტუალის შესრულების დროს. ყველა ზემოხსენებულ ვითარებაში მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც მის მეზობელ კუთხეებში, უმთავრეს პირობას წარმოადგენდა უფროსებისადმი უმცროსების პატივისცემა. მოხუცის შემოსვლისთანავე ფეხზე წამოდგომა, მისი თხოვნის დაუყოვნებლივ შესრულება და მორიდება ახალგაზრდების ვალი იყო. ეს განსაკუთრებით შეიმჩნეოდა სტუმრიანობის დროს, როდესაც სტუმრისათვის ცხენის ჩამორთმევა, მოვლა-დაბინავება და ყველა საუმცროსო საქმის შესრულება, რის შესახებაც კი მოხუცები მიუთითებდნენ, ასევე მათ ევალებოდათ.

უფროსების მიმართ განსაკუთრებით დიდ მორიდებას და სიფრთხილეს იჩენდნენ რძლები. უფროს მაზლებთან, მამამთილებთან და მისი ხნის კაცებთან ისინი ლაპარაკს ერიდებოდნენ სულ ცოტა ათ წლამდე მაინც, რის შემდეგ ეს წესი ზოგჯერ ირღვეოდა მამაკაცების თხოვნითა და ინიციატივით. უფროსებთან ლაპარაკის უფლების მოპოვების შემდეგაც გარკვეული შეზღუდვები ძალაში რჩებოდა, რაც პირველ რიგში უფროსის სახელის უთქმელობას გულისხმობდა. რძალს შეეძლო სხვებთან საუბრის დროს უფროსი კაცი მოეხსენებინა მაზლად, მამამთილად ან ვიღაცის მამად შემდეგი ფორმით: „ჩემი მამამთილი“, „ჩემი მაზლი“, „მიხას პაპა“, „თედოს ბიძა“, „პავლეს მამა“, „ჩვენი უფროსი“ და ა. შ. ასეთივე ზერხს მიმართავდა ის დედამთილისა და მისი თაობის დედაკაცების ხსენებისას. უშუალო მიმართვის დროსაც ეტყოდა: „დედამთილო!“ „ივანეს დედაე!“ და სხვ.

აღნიშნული წესი დაცული იყო ცოლ-ქმარს შორისაც. როგორც წესი, ახლად შეუღლებულნი რამდენიმე დღის განმავლობაში სხვებთან ერთიმეორეს არ დაელაპარაკებოდნენ, ხოლო შემდეგში სახელის ნაცვლად მიღებული იყო „ეი“-ს, „არ გესმის“? და სხვ. დაძახება. ბავშვებსაც მამა სახელით არ მოიხსენიებდა: ბიჭს ის ეძახდა ბაღლს, ხოლო ქალიშვილს ქალს. დედა კი როგორც ბიჭებს, ისე ქა-

ლებს სახელებით იხმოვდა. თავის მხრივ ბავშვები სხვადასხვა თაობის უფროსებს მოიხსენიებდნენ ერთ შემთხვევაში პირდაპირად, მეორე შემთხვევაში არაპირდაპირი მნიშვნელობით. პირველში იგულისხმება მიმართვის ის ფორმა, როდესაც მამა, დედა, პაპა, ბები და ბიძა ნამდვილად ამ პირთა აღსანიშნავად გამოიყენებოდა. მეორე შემთხვევაში კი საქმე გვაქვს ისეთ ვითარებასთან, როდესაც შვილი თავის დედ-მამას სახელს ეძახდა, ხოლო პაპას და ბებიას — მამას და დედას. უფრო ხშირად კი პაპას და მამას მიმართვისას რეალურ შინაარსს უნარჩუნებდნენ, ბებიას ეძახდნენ დედას. ხოლო ნამდვილ დედას სახელით მოიხსენიებდნენ. ისედაც არაიშვიათად ხდებოდა, როდესაც შვილი საკუთარ მამას ეძახდა ბიძას, ხოლო ბიძას — მამას. ყველა ზემოხსენებულ შემთხვევაში არაპირდაპირი მნიშვნელობით გამოყენებული ცნებები — მამა, დედა და ბიძა ფაქტიურად ხნით უფროსობის გამომხატველი იყო, რის გამო მიმართვის ამ წესში, რომლის შეცვლაზე მთიულ-გუდამაყრელები არც ფიქრობდნენ, განმსაზღვრელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა არა ბიოლოგიურ ფაქტორს, არამედ უფროს-უმცროსობას. ურთიერთობის აღმნიშვნელ ამ ცნებებს ასეთი შინაარსი უნდა შეეძინა ლევირატის არსებობის საფეხურზე, როდესაც დასაშვებად ითვლებოდა მამის მიერ ქვრივი რძლის ცოლად შერთვა. ასეთი შეუღლების შემდეგ ქვრივი ქალის შვილებისათვის ქვრივის მეორე ქმარი იყო მამინაცვალიც და ბიძაც, ხოლო ღვიძლი დედა იმავდროულად ხდებოდა ბიძის ცოლიც. მეორე ქმართან ნაყოლი შვილები კი მისი პირველი შვილებისა იყვნენ როგორც ძმები (დედით), ასევე ბიძაშვილები ანუ ძმათაშვილები. მაშასადამე, მიმართვის ზემოაღნიშნული ფორმები შეიძლებოდა წარმოშობილიყო მხოლოდ საოჯახო თემის ფარგლებში ლევირატის არსებობის საფეხურზე. ამიტომ ეს წესი ბოლო დრომდე თავს ინახავდა მხოლოდ დიდ ოჯახში, რომელიც აერთიანებდა რამდენიმე თაობის რამდენიმე საქორწინო წყვილს მშობლების, ბიძების, ბიძის ცოლებისა და ბიძაშვილების სახით. ამგვარი მნიშვნელობით ამ ტერმინების წარმოშობა-გამოყენების რეალური საფუძველი ინდივიდუალურ ოჯახში არ არსებობდა.

უსათუოდ საოჯახო თემში უნდა შემუშავებულიყო კერის ირველივ ოჯახის წევრთა ჯდომის წესიც, რაც ამ ტიპის ოჯახის არსებობის ბოლო პერიოდამდე მთიულეთ-გუდამაყარშიც ცოცხლობდა. ამ წესის მიხედვით, კერის თავში იდგა ორნამენტებით დამშვენებუ-

ლი ზურგიანი სავარძელი, რომელზედაც პირით აღმოსავლეთისაკენ
 ჯდებოდა ოჯახის უფროსი, თუ ის ხნითაც ყველაზე უფროსი
 ამ შემთხვევაშიც, როდესაც სიბერით მოტეხილ მეთაურს შედარე-
 ბით ენერგიული მეურნე შესცვლიდა, ყოფილი მეთაური, როგორც
 ოჯახის სულიერი მოძღვარი, იმავე სკამზე ჯდებოდა. საუფროსო სკა-
 მის მარჯვნივ იდგა გრძელი სკამი, რომელზედაც მამაკაცები უფროს-
 უმცროსობით სხდებოდნენ, ხოლო მის პირდაპირ კერასთან დაბალ
 სამფეხა სკამებზე, სიბებსა და მასზე დაგებულ ქუთებზე (ბალა-
 შებზე) ადგილებს იკავებდნენ დედაკაცები და ბავშვები.

კერის ირგვლივ ასეთი განლაგება ხდებოდა ზამთარში, რო-
 დესაც ოჯახის წევრები ცეცხლთან სხდებოდნენ. სხვა დროს კი
 კერასთან უმთავრესად პურის მცხობელი და სადილის დამამზადე-
 ბელი დედაკაცები ტრიალებდნენ. იქვე მამაკაცები შედარებით მა-
 ლალფეხებიან, ხოლო დედაკაცები და ბავშვები უფრო დაბალფე-
 ხებიან ხონჩაზე (მაგიდა) საჭმელს ცალ-ცალკე შეეჭკეოდნენ. მა-
 გიდების უკმარობის შემთხვევაში კი დედაკაცებსა და ბავშვებს
 ჭამა უწევდათ მამაკაცების შემდეგ.

ჩვენ აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ იმის შესახებ, რომ
 მთიულ-გუდამაყრელის ოჯახშიც კერა წარმოადგენდა თითქმის
 ყველა საოჯახო რიტუალის შესასრულებლად განკუთვნილ წმინდა
 ადგილს, მაგრამ აქვე უნდა ითქვას, რომ კერის გარდა სახლში არსე-
 ბობდა კიდევ ერთი წმინდა კუთხე ანუ საბერო, რომელიც
 ოჯახის მთავარ სალოცავად ითვლებოდა. საბერო წარმოადგენდა
 სახლის რომელიმე სართულზე აღმოსავლეთ კედელში დატანებულ
 თახჩას იქ დაწყობილი ხატ-სანთლებით. საბერო ზოგჯერ მოთავსე-
 ბული იყო მარანში (პროდუქტების შესანახ ოთახში), სადაც ინა-
 ხებოდა აგრეთვე ე. წ. ჯვართავადი (დღეობაზე გამოსაცხო-
 ბი ქადისათვის განკუთვნილი ერბო ან ხოკერიდან ამოღებული
 თაფლის პირველი ნაჭერი, რაც ასევე რომელიმე ხატისათვის იყო
 გადადებული). ოჯახი ჯვართავადს ინახავდა იმ ხატის სახელზე,
 რომელიც ყველაზე საიმედო მფარველად მიაჩნდა ან რომელსაც
 ქადის გაჭრას აღუთქვამდა. ამის შესაბამისად არსებობდა ლომისის
 ჯვართავადი, ცეცხლიჯვრის ჯვართავადი, ფუძის ანგელოზის
 ჯვართავადი და ა. შ. რომელიმე ამ ჯვართავადით დამზადებულ
 ქადას სჭრიდა ოჯახის უფროსი დედაკაცი, ხოლო სათანადო ლოც-
 ვას წარმოსთქვამდა უხუცესი მამაკაცი. ხალხური ახსნის მიხედვით

ამ სარიტუალო კუთხესაც საბერო ეწოდებოდა სწორედ ბებრე-
ბის უშუალო მონაწილეობის გამო. მთხრობლებისავე განმარტებით
იქ მისვლა დედათა სქესის წარმომადგენელთაგან შეეძლო მხოლოდ
ლოდ ხანდაზმულებსა და ბავშვებს, ვინაიდან სწამდათ, რომ ახალ-
გაზრდა ქალის მიკარება საბეროს სიწმინდეს შელახავდა და იქ
მყოფი სახლის ანგელოზის წყრომას დაიმსახურებდა.

გარდა დღეობებისა, სახლის უხუცესი საბეროში ყოველ შა-
ბათს სანთლებს ანთებდა და ლოცულობდა, ხოლო შორიასლო
მდგომი ოჯახის წევრები პირჯვარს იწერდნენ. ოჯახის გაყრის შემ-
დეგ კი მამაპაპური სახლის საბერო განაყრებისთვის საერთო იყო,
სადაც მათი შეყრა და რიტუალის ერთად შესრულება ხდებოდა
განაყრებს შორის უხუცესის დეკანოზობით. ეს კარგად ჩანს, მა-
გალითად, სოფ. ჯალმიანში, სადაც შემორჩენილი ტერასული სახ-
ლის ნანგრევის მეოთხე სართულზე — ე. წ. ხატის კალოზე მოწყ-
ობილ საბეროში ჯალმაიძეების დიდი ოჯახის დღესასწაულები ოჯა-
ხის დაყოფის შემდეგაც განაყრების ერთობლივი მონაწილეობით
სრულდებოდა. აღნიშნული ვითარება იმის მანიშნებელია, რომ სა-
ოჯახო თემის დაყოფის შედეგად იქმნებოდა პატრონიმია, ხოლო
საოჯახო დღეობიდან პატრონიმიული დღეობა.

ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ მთი-
ულეთ-გუდამაყარში გადმონაშთის სახით შემონახული საოჯახო
თემის მართვის სისტემაში მნიშვნელობა ენიჭებოდა ადამიანის
სქესს, ასაკს და უნარს. ამის შესაბამისად საქმე დანაწილებული
იყო ერთი მხრივ საკაცებოდ და საქალებოდ, ხოლო, მეორე მხრივ,
საუფროსოდ და საუმცროსოდ. შრომის ასეთ ორგანიზაციაში პი-
როვნების მოვალეობის განმსაზღვრელი იყო მისი სამეურნეო მო-
მზადება, რის მიხედვითაც მამაკაცთა ერთი ნაწილი იწოდებოდა
შინაკაცებად, ხოლო მეორე კარგარეთ მყოფ კაცებად. ამის შესა-
ბამისად ერთი ოჯახის უფროსი შეიძლებოდა ყოფილიყო შინაკა-
ცი, ხოლო მეორისა კარგარეთ მყოფი კაცი. ამიტომ სახლის უფ-
როსისადმი შინაკაცის წოდება მათი სინონიმური მნიშვნელობით
ისევე გაუმართლებელია, როგორც არ შეიძლება იგივეობის ნიშა-
ნი დავსვათ ოჯახის სიდიდეს, სიმდიდრესა და კულაკობას შორის.
ამგვარი „სინონიმების“ ძიებას საკითხის კვლევაში მხოლოდ დი-
სონანსი შეაქვს.

როგორც ზემოთ გაირკვა, დიდი ოჯახების ერთი ნაწილი სამთაობამდე, ხოლო ნაწილიც ოთხთაობამდე ინარჩუნებდა ერთობას. უმთავრეს შემთხვევაში ერთად ცხოვრების ხანგრძლივობა ემთხვეოდა პირველი თაობის წარმომადგენელთა სიცოცხლის ხანგრძლივობას, რამდენადაც მათ გარდაცვალებამდე ოჯახის დაყოფა მიუღებელი იყო, მაგრამ არაერთი ოჯახი გაუყოფლად ცხოვრებას განაგრძნობდა პირველი თაობის გადასვლის შემდეგაც. ამიტომ, თუ მკითხველი ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში შეხვდება ცნობას ხუთ ან მეტ თაობამდე ოჯახის გაუყრელობის შესახებ, იგულისხმება ვითარება, როდესაც ძველი თაობების გარდაცვალების შემდეგ მომდევნო თაობები ერთობის ტრადიციას ინარჩუნებდნენ და კვლავინდებურად ერთ ჭერქვეშ ცხოვრებას განაგრძობდნენ.

დიდი ოჯახის დაყოფა მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც მის მეზობელ ხევში, ქსნის ხეობაში და საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეებში, სადაც კი ამ ტიპის ოჯახი არსებობდა, მიზანშეწონილად ითვლებოდა იმის შემდეგ, როდესაც ოჯახში ერთად მყოფი ნათესაობის სახით შეიქმნებოდა ძმათაშვილებისა და რამდენიმე საფეხურით დაშორებული ბიძაშვილების წრე და მომზადდებოდა რეალური ნიადაგი მამიშვილობის (პატრონიმის) ჩამოყალიბებისათვის. ამის შესაბამისად დიდი ოჯახი გვესახება ისეთ სოციალურ უჯრედად, რომლის შემადგენლობაში იგულისხმებოდა იმდენი თაობა, რამდენის ერთდროულად სიცოცხლეც შესაძლებელი იყო. ადამიანის ცხოვრების ხანგრძლივობის ზედა საზღვრად კი ნაგულისხმევია მეოთხე ან უკიდურეს შემთხვევაში მეხუთე თაობა. ამიტომ დიდი ოჯახი მთიულეთ-გუდამაყარშიც წარმოადგენდა უახლოესი ნათესავების გაერთიანებას, ხოლო ამ გაერთიანებაში თავსდებოდა სულ მცირე სამი და სულ დიდი ხუთი თაობა. ამის შემდეგ იქმნებოდა გარეშე ბიძაშვილების ერთობა ანუ ერთი ოჯახიდან გამოყოფილი ოჯახების ერთობლიობა, გამოხატული იმ ურთიერთობაში, რომელიც დამახასიათებელი იყო მამიშვილობისათვის. ამდენად, სამი, ოთხი თუ ხუთი თაობის მომცველი დიდი ოჯახის დაყოფა ახალ ოჯახებად და მათ მიერ სისხლიერი, სუ-

ლიერი და ნაწილობრივად ეკონომიური ერთობის შემდგომში წარჩუნება მამიშვილობის სახით მთიულეთ-გუდამაყრისთვისაც, ისევე როგორც კავკასიის სხვა კუთხეებისათვის, კანონზომიერ მოვლენად გვესახება. მაშასადამე, ხალხი დიდ ოჯახს პატრონიმისაგან მიჯნავდა პირველ რიგში ნათესაობის მასშტაბით, ე. ი. თაობათა რაოდენობით, ხოლო ვინაიდან ოჯახის ნათესაური წრე ასე იყო განსაზღვრული, ამ წრის გაფართოების უკანასკნელ საფეხურზე ოჯახის დაყოფაც გარდუვალა იყო.

ჩვეულებისამებრ დიდი ოჯახი იყოფოდა რამდენიმე ინდივიდუალურ ოჯახად. მაგრამ ზოგჯერ ადგილი ჰქონია ისეთ შემთხვევას, როდესაც დიდი ოჯახი გაიყოფოდა ორ ახალ დიდ ოჯახად ან ერთ დიდ და რამდენიმე ინდივიდუალურ ოჯახად. ყველა შემთხვევებულ შემთხვევაში საერთო ქონებას ყოფდნენ „საისწოროდ“, ე. ი. იმდენ თანაბარ ნაწილად, რამდენი მოწილეც გაყრის მომენტში იმყოფებოდა. მოწილე კი ერქვა იმ პირს, რომელიც დიდი ოჯახიდან გამოყოფილ ინდივიდუალურ ოჯახს სათავეში უნდა ჩასდგომოდა. ეს ფუნქცია უმთავრესად ეკისრებოდათ გარდაცვლილი მოხუცების (პირველი თაობის წარმომადგენელთა) შვილებს, რომელთაგან ზოგი ერთიმეორისა იყო ძმა და ზოგიც ბიძაშვილი.

თუ დიდი ოჯახი ორ ახალ დიდ ოჯახად გაიყოფოდა, თითოეულ მათგანში რამდენიმე მოწილე ხვდებოდა. დიდი ოჯახიდან ერთი ახალი დიდი ოჯახისა და რამდენიმე ინდივიდუალური ოჯახის გამოყოფის შემთხვევაშიც პირველში რამდენიმე მოწილე აღმოჩნდებოდა, ხოლო ინდივიდუალურ ოჯახებში თითო, მაგრამ დიდი ოჯახის მხოლოდ ინდივიდუალურ ოჯახებად დაყოფისას კი ყოველ მათგანში მოხვდებოდა თითო მოწილე.

ოჯახის დაყოფა და ქონების განაწილება ხდებოდა უმთავრესად ოჯახში მყოფი მოწილეების საფუძველზე. შუთკაცებს მიმართავდნენ მხოლოდ მოწილეებს შორის უთანხმოების შემთხვევაში.

ქონების ამ პრინციპით გაყოფისას მხედველობაში არ მიიღებოდა მოწილის არც ასაკი, არც ამაგი და არც ცოლ-შვილის რიცხობრივი შემადგენლობა. ხანდაზმულ, გამრჯე და მრავალშვილიან მოწილეს იმდენი ერგებოდა, რამდენიც არასრულწლოვან, უგერგილო და უცოლშვილო მოწილეს. ეს პრინციპი ედო საფუძველად როგორც სახლ-კარისა და მიწის, ისე დგამ-ქუთრქლისა და საქონ-

ლის გაყოფას. ერთადერთი, რაც სულების მიხედვით ნაწილდება და, იყო ოჯახის გაყრის მომენტში არსებული პურეული და პროდუქტები, ე. ი. დაახლოებით ერთი წლის სარჩო.

ქონების თანაბრად გაყოფის აუცილებელ წინაპირობას წარმოადგენდა უძრავ-მოძრავი დოვლათის თანაშეფარდება. ერთ მოწილეს რომ სახლის უკეთესი ნაწილი შეხვედროდა, მეორეს მდარე ნაწილთან ერთად ერგებოდა ზედმეტი მამული ან საქონელი, ისევე როგორც მცირე ზომის ხარისხიან მიწის ნაკვეთთან გათანაბრებული იყო დიდი ზომის უხარისხო ნაკვეთი, ხარს სცვლიდა ორი ძროხა, ან რამდენიმე სული ცხვარი და ა. შ.

საოჯახო დოვლათის ერთ ნაწილს, რომლის გაყოფა ვერ მოხერხდებოდა, განაყრები საზიაროდ იტოვებდნენ. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებიდან უმთავრესად გაუყოფელი რჩებოდა წისქვილი, კალო, საზაფხულო საძოვრებზე მოწყობილი ქოხი, ბაკი და ფარეხი, ხოლო ინვენტარიდან უმეტესად სალუდე და საარაყე ქვაბები. განაყრებს შორის საერთო სარგებლობაში რჩებოდა აგრეთვე გაუყოფლად დარჩენილი მიწის ნაკვეთი, რომელსაც განაყრები მორიგეობით ამუშავებდნენ. ამის მაჩვენებელია თვით მისი სახელწოდება — ს ა რ ი გ ა ო მ ა მ უ ლ ი. იმის შემდეგ, რაც განაყრების ურთიერთობა-მამიშვილობის (პატრონიმიის) შექმნით აღინიშნებოდა, განაყრებს შორის საზიაროდ დატოვებული ნაგებობანი, ინვენტარი და სარიგაო მამული პატრონიმიის საკუთრება ხდებოდა. ამასთან ერთად, მთიულეთ-გუდამაყარში სარიგაო მამული ხატის სახელზედაც არსებობდა და მოგვარეებს თუ მეთემეებს შორის კულუხის გადახდის პირობით მოიხმარებოდა. „ის ოჯახი, რომელიც ყანას ამუშავებდა, ვალდებული იყო იმ წელიწადს მოეტანა კულუხი 20 თუნგი ღვინის რაოდენობით და ერთი საკლავიც მოეყვანა“. აღნიშნული მოვლენა, რიგ სხვა მონაცემებთან ერთად, „უცილობლად მიუთითებს ვალდებულებათა ფეოდალურ ხასიათზე და იმ გზებზე, საიდანაც უნდა შესულიყო ეს ინსტიტუტები საქართველოს მთამაღალში“¹.

ქონების განაწილების ზემოაღნიშნული პრინციპი რაკი მოწილეებს შორის უთანასწორობას გამორიცხავდა, რომელიმე მათ-

1 რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, 51.

განს უპირატესობის დაჩემება და ზედმეტის მოთხოვნა არ შეეძლო, მაგრამ უმთავრესად თვით მოწილეების თანხმობის ნაცდით ველზე, უფროს მოწილეს კუთვნილ წილს გარდა შესაძლებლობის მიხედვით აძლევდნენ ან ერთ ხარს ან ცხენს, ან სალუდე თუ საარაყე ქვაბს, ანდა დაახლოებით ერთ დღიურ სახნავ ნაკვეთს. უფროსისთვის გამოყოფილ ამ სახის ქონებას მთიულეთ-გუდამაყარში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, საუფროსო¹ ერქვა. ჩვენ დავამოწმეთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც საუფროსო არ გამოუყვიათ. ამის მიზეზი ყოფილა ან უფროსის დაუმსახურებლობა, ან ქონების განაწილების დროს მოწილეებს შორის შეხლა-შემოხლა, მაგრამ ვინაიდან ოჯახის უფროსად ირჩევდნენ უნარიან კაცს და უფროსების უმრავლესობას ოჯახში დიდი ამაგი ჰქონდათ გაწეული, საუფროსოს მიუცემლობაც, როგორც უფროსის დაუფასებლობის გამომხატველი აქტი, მიუღებელი ყოფილა. ასეთივე თვალსაზრისით აფასებდნენ დიდი ამავის მქონე მწყემსის დამსახურებასაც, რომელსაც კუთვნილ წილთან ერთად აძლევდნენ რამდენიმე სულ ცხვარს, რასაც საჯოხე ან ჯოხისა ეწოდებოდა.

როგორც ვხედავთ, საუფროსოს და საჯოხეს გამოყოფას აპირებდა პიროვნების დამსახურება. ამ მოტივით ზოგჯერ ქონების გარკვეულ ნაწილს აძლევდნენ იმასაც, ვინც მოწილედ არ ითვლებოდა, მაგრამ დოვლათის შექმნაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ. ასე მოქცეულან, მაგალითად, წიკლაურები სოფ. მაქართაში. მათ ოთხ მოწილეზე ოთხ თანაბარ ნაწილად გაუყვიათ სახლკარი, მამული და უნჯი, ხოლო ათ ნაწილად პირუტყვი. პირუტყვი უწილადებიათ იმათთვისაც, რომლებიც მოწილეებად არ ითვლებოდნენ, მაგრამ მოწილეებთან ერთად დიდ შრომას ეწეოდნენ.

1 საუფროსოდ გამოყოფილ მიწის ნაკვეთს საუფროსო ყანა ერქვა, რაც შემდეგ ტოპონიმიკურ სახელად მკვიდრდებოდა სოფლის ადგილთა სახელწოდებების ნომენკლატურაში. მთრობლებმა კარგად იციან, რომ ჯალმთანში, ზემო მლეთაში, ჭიკაანში და რიგ სხვა სოფლებში არსებული ყველა ის ნაკვეთი, რომელსაც საუფროსო ეწოდება, წარმოადგენდა დიდი ოჯახის გაყრის დროს უფროსი მოწილისათვის საუფროსოდ გამოყოფილ ნაკვეთს. ანალოგიური ვითარება დავადასტურეთ ხევშიც (იხ. ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხევის ტოპონიმიკა, თბილისი, 1971).

ასეთი შემთხვევები დამახასიათებელია მოგვიანო პერიოდის იმ დიდი ოჯახებისათვის, რომლებიც საოჯახო თემის ტრადიციებს ჯერ კიდევ ინარჩუნებდნენ, მაგრამ ამავე დროს გზას უკაფავდნენ კერძო საკუთრებას. წიკლაურების დიდ ოჯახშიც, ისევე როგორც მის მსგავს ზოგიერთ სხვა ოჯახში, ერთ შემთხვევაში შენარჩუნებულია ქონების წილზე გაყოფის ძველი წესი, ხოლო მეორე შემთხვევაში ეს პრინციპი დარღვეულია. ოთხ მოწილეზე სახლ-კარის, მამულისა და უნჯის განაწილება ტრადიციის შენარჩუნების მაჩვენებელია, ხოლო პირუტყვის ათად განაწილება ისეთ ვითარებაზე მიგვითითებს, როდესაც ქონების „საისწოროდ“ გაყოფის ძველი პრინციპი საფუძვლიანად შეირყა, კერძომესაკუთრული ტენდენცია გაიზარდა და ქონებაზე მეობის პრეტენზია ყველას გაუჩნდა, ვისაც მის შექმნაში სათანადო წვლილი ჰქონდა შეტანილი.

ვინაიდან არამოწილე მშრომელისათვის ნამაშვრალის მიცემის საფუძვლად მიჩნეული იყო მისი შრომითი წვლილი და საუფროსოს გამოყოფაც მოტივირებული იყო მისი დამსახურებით, საუფროსოც გაჩენილი უნდა იყოს საოჯახო თემის განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც მის შიგნით ფეხს იკიდებდა შრომითი კოოპერაციის ნორმები, ხოლო ეს უკანასკნელი საერთო-საოჯახო საკუთრების სფეროში კერძომესაკუთრულ ელემენტებს ნერგავდა. მთიულეთ-გუდამაყარში ეს პროცესი განსაკუთრებით ვითარდებოდა მეცხვარეობის სასაქონლო მნიშვნელობის ზრდასა, გარესამუშაოებზე გასვლასა და ვაჭრობაში ჩაბმასთან დაკავშირებით. საუფროსოს გამოყოფის აღნიშნული წესი არსებითად განსხვავდებოდა მაიორატისაგან, რომელიც ქონებაზე უფროსის მემკვიდრეობით უფლებას გულისხმობდა. ოჯახის უფროსი მთიულეთ-გუდამაყარში იყო რიგითი მოწილე, რომელიც ვერც რომელიმე მოწილეს წილს წაართმევდა და ვერც კუთვნილ წილზე მეტს მიითვისებდა. მისი ასეთი მდგომარეობა ერთხელ კიდევ მიგვითითებს მთიულურ-გუდამაყარული დიდი ოჯახის სოლიდარულ ბუნებაზე.

ოჯახის უფროსისათვის საუფროსოს მიკუთვნება თუ მისი დამსახურების მოტივით ხდებოდა, სამაგიეროდ ერთობის შემდგომი გახანგრძლივების ტრადიციით იყო ნაკარნახევი მისთვის მამაპაპური სახლის ან მისი ძირითადი ნაწილის დატოვება. სახლის იმ ნაწილს, სადაც კერა და საბერო იყო მოწყობილი, სადაც დედაბოძი,

საუფროსო სკამი და ვარცლი იდგა, წილის ყრის გარეშე უფროსად
 დნენ ოჯახის უფროსსა და მის მეუღლეს, რომელიც უმთავრესად
 უფროსი დედაკაცის როლს ასრულებდა. თუ უფროსი დედაკაცი იყო
 ოჯახის უფროსის რძალი, ვარცლს, როგორც უფროსი ქალის მაღალი
 უფლების სიმბოლოს, მას აძლევდნენ. ოჯახის გაყრის შემდეგ განა-
 ყრები კვლავ ძველ სახლში იკრიბებოდნენ და აქ დარჩენილი უფ-
 როსის ხელმძღვანელობით ასრულებდნენ სათანადო დღეობებსა
 და რიტუალს. მაშასადამე, ოჯახის ყოფილი უფროსი ხდებოდა გა-
 ნაყრების პატრონიმიული გაერთიანების (მამიშვილობის) უფროსი,
 მამაპაპური სახლი თავისი კერა-საბეროთი იქცეოდა საკულტო ცენ-
 ტრად, ხოლო საოჯახოს ნაცვლად იქმნებოდა პატრონიმიული დღე-
 ობა.

მოწილეებს შორის ქონების განაწილების დროს მხედველო-
 ბაში ღებულობდნენ მოწილის პირად მდგომარეობასაც. როგორც
 წესი, ყველა ცოლშვილიან მოწილეს საქორწილო ხარჯი გაღებული
 ჰქონდა გაუყოფელი ოჯახის საერთო ქონებიდან. ამიტომ
 ოჯახის გაყოფის მომენტში თუ რომელიმე მოწილე უცოლო იყო,
 მას კუთვნილ წილს გარდა უსათუოდ აძლევდნენ დამატებით ქო-
 ნებას საქორწილო ხარჯებისათვის, რათა მისი წილი სხვებისას გა-
 თანაბრებოდა. ქონების ამ ნაწილს ეწოდებოდა საქორწილო
 ანუ საუმცროსო. საქორწილოს მიუცემლობის შემთხვევაში
 უცოლო მოწილეს მისი მოთხოვნის უფლება ჰქონდა, მაშინ, რო-
 დესაც, როგორც ზემოთ ითქვა, საუფროსოს მოთხოვნა უფროს მო-
 წილეს არ შეეძლო. ეს ფაქტიც იმის სასარგებლოდ მეტყველებს,
 რომ საუმცროსოს გამოყოფის წესი ექვემდებარებოდა მოწილეთა
 შორის ქონებრივი თანასწორუფლებიანობის პრინციპს, ისევე რო-
 გორც ამავე პრინციპისადმი დაქვემდებარებულ უფროსს არ შეეძ-
 ლო ზედმეტის მიღების პრეტენზია ჰქონოდა.

როგორც ვხედავთ, ოჯახის გაყრისა და ქონების განაწილების
 ზემოთ აღწერილ ჩვეულებაში ასახულია საოჯახო თემის განვითარ-
 რების სხვადასხვა მომენტები. აქედან ტრადიციულია წილების
 თანაბრად გაყოფის ჩვეულება, ხოლო გვიანდელია ნამაშვრალის
 გაცემის წესი, მაგრამ მიუხედავად ქონების განაწილების პრინცი-
 პისა, გაყრა ხდებოდა პირველი თაობის წარმომადგენელთა გარდა-
 ცვალების შემდეგ და ამდენად ამით დაცული იყო საოჯახო თემის

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ტრადიციული ნორმა. მაგრამ რამდენადაც საოჯახო თემი გადმონაშთის სახით არსებობდა, ამდენად ხასიათდებოდა ყველა კომპონენტის მდგრადობით. დროთა ვითარებაში ის ბევრ თავდაპირველ ნიშანს ჰკარგავდა, ხოლო ზოგიერთ დიდ ოჯახში ნაადრევად ირღვეოდა რაიმე ისეთი ტრადიცია, რომელსაც მეორე ოჯახი მტკიცედ ინარჩუნებდა.

ერთ-ერთ ასეთ მომენტად გვესახება ოჯახის გაყრა მშობლების გარდაცვალებამდე, რის შესაბამისად ხდებოდა ქონების განაწილებაც. ასეთ ვითარებაში შვილებს შორის ქონების თანაბრად განაწილება უშუალოდ მამის კომპეტენციაში შედიოდა. თვითონ მამა მოწილედ არ ითვლებოდა და წილს არც ღებულობდა. წესის მიხედვით მას შეეძლო საოჯახო ქონებიდან გამოეტანა მხოლოდ ერთი დღიური სახნავი მიწა და ოჯახის შესაძლებლობის მიხედვით ცხვარძროხა, პურეული და პროდუქტები. მამისთვის განკუთვნილ მიწის ხაკვეთს ერქვა ს ა ნ ა ხ ი ა ნ უ შ ე ს ა ნ ა ხ ი, ხოლო ცხვარძროხას და სურსათს ს ა მ ა რ ხ ი ა ნ უ დ ა ს ა მ ა რ ხ ი. ერთად აღებული ამ დოვლათის სახელწოდება იყო ს ა ნ ა ხ -ს ა მ ა რ ხ ი ანუ შ ე ს ა ნ ა ხ -დ ა ს ა მ ა რ ხ ი. სანახი და სამარხი ასეთივე მოცულობით ეძლეოდა მის მეუღლესაც.

როგორც თვითონ სახელწოდებებიც გვიჩვენებენ, სანახი განკუთვნილი იყო მშობლების შესანახად, საარსებო წყაროდ, ხოლო სამარხი გათვალისწინებული ყოფილა საქვლებხოდ.

ოჯახის გაყრის შემდეგ მშობლები მიიღებდნენ რა თავის კუთვნილ სანახ-სამარხს, საცხოვრებლად რჩებოდნენ უმცროს შვილთან, მაგრამ შემდეგი პირობით: დედის სანახ-სამარხი გადაეცემოდა უმცროს შვილს, ხოლო მამისა სულ უფროს შვილს. ასე იმიტომ ხდებოდა, რომ დედა ითვლებოდა უმცროსი შვილის, ხოლო მამა უფროსის ნარგებად, მაგრამ მშობლები რომ არ გაყოფილიყვნენ, ისინი თვითონ უმცროს შვილთან სახლდებოდნენ, ხოლო მამა უფროსი შვილისადმი კუთვნილებას ქონებრივი დამოკიდებულებით გამოხატავდა.

დედის სანახს (ნაკვეთს) ხნავდა და სამარხს (საქონელს) უვლიდა უმცროსი შვილი, ხოლო მამისას — უფროსი შვილი. ორივე სანახ-სამარხის შემოსავალი თავს იყრიდა უმცროს შვილთან და მასთან მცხოვრებ მშობლებს ხმარდებოდა. მშობლების გარდაცვალებამდე

ბის შემდეგ სამარხს (საქონელს) იყენებდნენ ქელებში, ხოლო სანახს (მამულს) შვილები კი არ იყოფდნენ, არამედ მორბეულნი ამუშავებდნენ, რისთვისაც მას სარიგაო ყანა ერქვა. დროთა ვითარებაში ამ გაყრილი ძმების შთამომავლობა მამიშვილობის (პატრონიმიის) ფერხულში ებმებოდა, ხოლო ეს გაუყოფელი მამული, როგორც ამის შესახებ ზემოთაც ითქვა, პატრონიმიის საკუთრებაში ექცეოდა.

ოჯახის გაყრის დროს თუ მხოლოდ დედა იყო ცოცხალი, ის თავისი სანახ-სამარხით უმცროს შვილთან რჩებოდა. დედის გარდაცვალების შემდეგ სამარხი მის ხარჯებს ხმარდებოდა, ხოლო სანახი შვილებს შორის სარიგაოდ რჩებოდა. თუ მხოლოდ მამა იყო ცოცხალი, ის საცხოვრებლად მიდიოდა უფროს შვილთან. მამის გარდაცვალების შემდეგ სამარხი იხარჯებოდა ქელებში, ხოლო სანახი სარიგაოდ რჩებოდა.

მამასადამე, ოჯახის გაყრის შემდეგ მშობლებისთვის განკუთვნილი ყოფილა მხოლოდ საარსებო მინიმუმი. წილს ისინი არ ღებულობდნენ. მშობლის მოვალეობას შეადგენდა ვაჟიშვილებს შორის ქონების თანაბრად განაწილება. რომელიმე მათგანისთვის არამც თუ წილის მიუცემლობის, არამედ ქონების დაკლების უფლებაც კი მამას არ ჰქონია. მამის გადაწყვეტილებას საფუძვლად ედო სოლიდარობის პრინციპი. ამიტომ ყოვლად გაუმართლებელია ნ. ნიკიფოროვის მტკიცება, თითქოს შვილისთვის დოვლათის გამოყოფა მხოლოდ მამის ნება-სურვილზე ყოფილიყო დამოკიდებული (გვ. 25).

მამა-შვილის ურთიერთობა რომ შორს იდგა დესპოტიზმისა და მამის ერთპიროვნული უფლებებისაგან, ამას მხარს უჭერს გიორგი ბრწყინვალის სამართალიც, რომლის მე-16 მუხლში ვკითხულობთ:

„თუ მამა დაუბერდეს და შვილი მოსწიფოდეს და მამას სამსახური არ შეეძლოს, უპრიანია ერთგან ყოფნა.
და თუ რადმე ვერ იქნებოდნენ და ნასყიდი ეყოფოდეს, მამამ ნასყიდი დაიჭიროს და შვილმან მამულით გუმსახუროს.
და თუ მამას ნასყიდი არ ეყოფოდეს, მამულისაგანც დაიზიაროს; და შვილთან ნების მყოფელი იყოს, ნასყიდიც შვილს დაუგდოს.

და თუ არ ნების მყოფელი იყოს, ნასყიდში არა ჯელი აქვს შვილსა. თუ უნდა, მამა გაყიდის, და თუ უნდა, მონასყიდე შეიტანს, — რასაც უზამს, მამამ იცის, შვილი ნასყიდს ვერ ეცილოს“.

მაშასადამე, კანონმდებელს მიაჩნდა, რომ დაბერებულ მამას, რომელსაც სამსახურის თავი აღარ ჰქონდა, ეცხოვრა სრულწლოვან შვილთან, რომელიც მამის ნაცვლად ემსახურებოდა ფეოდალურ ზედაფენას. იმ შემთხვევაში კი, თუ ისინი ერთად ცხოვრებას არ ისურვებდნენ, ნასყიდი (შეძენილი ქონება) მამას უნდა დაეჭირა, ხოლო შვილს მამული (უძრავი ქონების მემკვიდრეობითი მფლობელობა) ეკუთვნოდა და მით სამსახური ევალეზოდა. კანონმდებელს გათვალისწინებული აქვს ისეთი მდგომარეობაც, როდესაც მამას ნასყიდი არ ჰყოფნიდა. ასეთ ვითარებაში იგი დასაშვებად თვლიდა, რომ მას მამულიდანაც წილი მისცემოდა. „შვილთან ნების მყოფელი“ (ე. ი. შვილთან კეთილ დამოკიდებულებაში) ყოფილიყო და „ნასყიდიც შვილს დაუგდოს“ (შეძენილი ქონებაც შვილს დაუტოვოს). მაგრამ თუ მამა შვილთან „არ ნების მყოფელი იყოს“ (შვილთან არ იყოს კეთილ დამოკიდებულებაში), მაშინ „ნასყიდში არა ჯელი აქუს შვილსა“ (მამის მიერ შეძენილ ქონებაზე შვილს უფლება არა აქვს), მამას ამ შეძენილ ქონებაში შვილი ვერ შეეცილება და როგორც მამას სურს, ამ ქონებას ის მოიხმარებს.

ექვსკვარეშეა, რომ კანონმდებლის მიზანი იყო მთიულეთში ფეოდალური წესრიგის დანერგვა და მთიულისთვის ფეოდალური ვალდებულების დაკისრება. სათანადო წყაროების უქონლობის გამო ძნელია იმის თქმა, თუ ხელისუფლების დადგენილება რამდენად ხორციელდებოდა. XVIII საუკუნეში შექმნილ სამართლის წიგნშიც („განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა“) ამის თაობაზე არაფერი თქმულა. მაგრამ მიუხედავად იმისა თუ მეფის მიერ დადგენილი კანონი რამდენად გამოხატავდა მოსახლეობის ინტერესებს და დაინერგა თუ არა ის თემური ტრადიციებით მცხოვრები მთიულების საოჯახო ურთიერთობის სფეროში, ერთი რამ მაინც ცხადია: „ძეგლის დადება“ მამისა და შვილის ქონებრივ უფლებებს სათანადო ნორმებით მიჯნავს და მათ მოვალეობასაც ამის შესაბამისად განსაზღვრავს. შეუძლებელია, რომ მეფის მიერ ამ კანონის შემუშავებამდე მამა-შვილის ეკონომიური უფლებები ჩვეულებითი სამართლით განსაზღვრული არ ყოფილიყო. როგორც ჩანს,

მეფემ ადათობრივ ნორმებს ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც ანგარიში და ის ფეოდალური სახელმწიფოს ინტერესებს და, მაგრამ ასე იყო თუ ისე, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სამართლის ძეგლი ასახავს მამა-შვილის განსაზღვრულ ქონებრივ უფლებებს; რასაც, როგორც ამ ძეგლზე დაყრდნობით ნ. ხიზანაშვილმა თავის დროზე სამართლიანად დაასკვნა, არავითარი კავშირი არ ჰქონდა მამის განუსაზღვრელ უფლებებთან, დესპოტურ ოჯახთან¹.

ამგვარად, ოჯახის გაყოფის ორივე შემთხვევაში, პირველი თაობის წევრთა გარდაცვალების შემდეგ თუ მათ გარდაცვალებამდე, ნემკვიდრეობის უფლებით მამაკაცები სარგებლობდნენ და ქონებრივი ურთიერთობის მოწესრიგება მათ შორის ხდებოდა. ამ მხრივ შედარებით მარტივად წყდებოდა გასათხოვარი ქალებისა და რძლების საკითხი, ვინაიდან წილის მიღების უფლებით ისინი არ სარგებლობდნენ და მათი მდგომარეობა იმთავითვე გარკვეული იყო.

გასათხოვარ ქალს ოჯახის გაყოფის დროს არაფერს არ აღეგნენ, მხოლოდ გათხოვების დროს ატანდნენ მას უმნიშვნელო ღირებულების მზითევს (ერთ-ორ ხელ ლოგინს, ხელსაქმისა და სამუშაო იარაღებს, ჯეჯიმ-ფარდაგებს, სკივრს და ტანსაცმელს), რასაც უმზადებდნენ უმთავრესად დიდ ნიშნობაში შესული შესაწევრისა და იმავე დროს მოწყობილ „შაბაში“ შეგროვილი ფულით. გარდა ამისა, სასიძოს თავის მხრივ დანიშნულისთვის მიჰქონდა ერთი ხელი ლოგინი (ძველებური ლოგინი შედგებოდა ქვეშისაგები ნაბდებისაგან), რაც ბოლო დროს, როდესაც მატყლის ლოგინი შემოვიდა ხმარებაში, შეიცვალა ერთი ხელი ლოგინისათვის საჭირო მატყლით. შაბაშსაც უმთავრესად ვაყის მაყრები (მისი ახლობლები) აწყობდნენ. ამ გზით ქალის გამზითვება ფაქტიურად მისივე საქმროს მხრიდან ხდებოდა და ქმრის ოჯახში ქალის გადასვლის დღიდან ეს ქონებაც ისევე ვაყის ოჯახში შედიოდა, მაგრამ ქალის გარდა მასზე საკუთრების უფლებით სხვა არავინ არ სარგებლობდა. ოჯახის გაყოფის დროს მზითევი ქალს რჩებოდა და სიკვდილამდე მის ხელშეუხებელ საკუთრებას წარმოადგენდა. ქმართან დაცილების შემთხვევაშიც კი, რა მიზეზითაც უნდა მომხდარიყო ეს, მზითევზე

¹ ნ. ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბილისი, 1940, 166.

საკუთრების უფლებას ქალი ინარჩუნებდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ მზითვეი მის ქალიშვილებს რჩებოდათ.

მზითვეზე ასეთივე უფლებით სარგებლობდა მოხვეე ქალი, მაგრამ ხევში გამზითვების განსხვავებულ საშუალებას მიმართავდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ხევში ურვადის გადახდის წესი XX საუკუნის დამდეგამდე არსებობდა, ქალს მზითვეს უმზადებდნენ არა საურავში აღებული თანხით, არამედ საოჯახო სახსრებით. ვინაიდან ურვადი ქალის საფასურს წარმოადგენდა, ქალის მზითვეში მისი გამოყენება არ შეიძლებოდა და ის მთლიანად ქალის მამის ოჯახს ხმარდებოდა. თუ ქალის გათხოვებაში აღებულ საფასურს ისევ ქალს მოახმარდნენ, სცილდვითი ქორწინების პრინციპიც დაირღვეოდა, რასაც ხევში ადგილი არ ჰქონია. ქალს მზითვეი იმ მიზნით ეძლეოდა, რომ მას მცირეოდენი პირადი საკუთრებაც ჰქონოდა. ამ უმნიშვნელო ქონების მესაკუთრე კი ის შეიძლებოდა ყოფილიყო მამინ, როდესაც ეს ქონება მამისეული იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ურვადიდან გამზადებული მზითვეის მიტანა მხოლოდ ქმრის მინატანის უკან დაბრუნება გამოვიდოდა, რომელზე კვლავ დაპატრონებაც ქმარს შეეძლო.

— ამასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვან მომენტად გვესახება მთიულ-გუდამაყრელი ქალის საკუთრების უფლება მზითვეზე ისეთ ვითარებაში, როდესაც მზითვეი მზადდებოდა საქმროსა და მისი ახლობლების მინატან-შესაწევარით. ასეთი უფლება მომდინარე უნდა იყოს გამზითვების ისეთი წესიდან, როგორსაც მისდევდნენ მოხვეეები. საფიქრებელია, რომ მამისეული ოჯახის სახსრებით მზითვეის მომზადების წესი ოდესღაც მთიულეთ-გუდამაყარშიც არსებულებოდა და მზითვეზე ქალის საკუთრების უფლებაც ამ დროიდან მომდინარეობდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როდესაც მზითვეი საქმროს მინატანით მზადდებოდა და ბოლოს ქალს ისევ ქმრის ოჯახში მიჰქონდა, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ქალი ამ სახის ქონების სრულუფლებიანი მესაკუთრე ყოფილიყო. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ მინატან-შესაწევარით მზითვეის მომზადების წესი გვიანდელია, რომლის შემოღების მიუხედავად მზითვეზე საკუთრების ადრინდელმა წესმა არსებობა შეინარჩუნა, ისევე როგორც ახალ გარემოში მრავალი სხვა ძველი ჩვეულებაც ინარჩუნებდა სიცოცხლეს. ეს წესი გვიანდელი ჩანს პირველ ყოვლისა იმის გამო, რომ თვით

ქალის ოჯახისადმი ვაჟის მხრიდან დახმარების ჩვეულება გვიჩვენებს, რომ გვიანდელ მოვლენად. თავდაპირველად მთიულეთ-გულდამა-ყარშიც მოქმედი ინსტიტუტი უნდა ყოფილიყო სყიდვითი ქორწინება, ისევე როგორც ისტორიულად მისი არსებობა დადასტურებულია საქართველოსა და კავკასიის სხვადასხვა კუთხეებში. ამ ინსტიტუტის გადაგვარების შემდეგ გვიან წარმოშობილი ჩანს ვაჟის მხრიდან შეწევნა-დახმარების წესი, ხოლო რამდენადაც ეს ჩვეულება გულისხმობდა ქალის ოჯახისადმი ვაჟის მხარის მატერიალურ ვალდებულებას, ის გვესახება სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთად.

გარდა მზითევისა ქალის საკუთრებად ითვლებოდა სათავნო (სათავნო), რასაც გათხოვების დროს ან ქორწილიდან რამდენიმე წლის შემდეგ ქალს მამის სახლიდან აძლევდნენ ან ერთი ძროხის, ან ერთი დეკეულის, ანდა ორი-სამი ცხვრის სახით. მამის ოჯახის საერთო ქონებიდან გაცემულ სათავნოსთან ერთად ქალს ზოგჯერ დედა თავის სათავნოსაც უთმობდა, რის შემდეგ სათავნოზე საკუთრების უფლება დედას ეკარგებოდა. დასტურდება სათავნოს მიუხედავად შემთხვევებიც, ვინაიდან მისი გატანება ნებაყოფლობითი ყოფილა და არა სავალდებულო.

რძალს უფლება ჰქონდა ქმრის ოჯახში მიყვანილი საქონელი გაეყიდა და საფასური სურვილისამებრ მოეხმარა. თუ გაყიდვას არ მოინდომებდა, მის პირად საკუთრებად ითვლებოდა მიყვანილი საქონელი უკვდავად (თავნი) და მისი ერთი წლის ნამატი, რაც ოჯახის გაყოფის დროს წილში არ ჩავარდებოდა. შემდეგი ნამატი კი ოჯახის საერთო ქონებაში გადადიოდა და წილებზე იყოფოდა.

რძლის გარდაცვალების შემთხვევაში მისი სათავნოს თავნი და ერთი წლის ნამატი (ხბო, ბატკანი) გარდაცვლილის ქმრისა და შვილების სახელზე რჩებოდა და წილებზე იყოფა მას არ ეხებოდა. გარდაცვლილი რძლის მამის ოჯახი სათავნოს უკან ვერ დაიბრუნებდა. ამ ქალთან ერთად მისი ქმარიც რომ ტრაგიკულად დაღუპულიყო, სათავნო მათ შვილებს გადაეცემოდათ, ხოლო თუ არც შვილები ჰყავდათ, სათავნო ქმრის ოჯახში რჩებოდა და ოჯახის გაყოფის დროს მოწილებს შორის ნაწილდებოდა.

სათავნოსადმი ასეთი დამოკიდებულება გამომდინარეობდა საოჯახო თემის ერთობის შენარჩუნების ინტერესებიდან. ნამატის შე-

ზღუდვით ოჯახი სპობდა პირადი საკუთრების გაზრდისა და საკუთრებად მისი გადაქცევის შესაძლებლობას, რასაც საერთო საკუთრებაზე დამყარებული ერთეულის შიგნით გაეჩინა კერძო საკუთრების კერები და ამას ოჯახის დაშლაც გამოეწვია.

ოჯახის მთლიანობის შენარჩუნების მიზნით ბრძოლა სწარმოებდა პირადი საკუთრების შექმნის სხვა საშუალებათა წინააღმდეგაც. ამ შემთხვევაში შეიძლება დავიმოწმოთ ერთი მაგალითი, რომელიც შეეხება მატყლის დამუშავება-მოხმარების საკითხს. როგორც წესი, რძლებს ყოველწლიურად აძლევდნენ იმდენ მატყლს, რამდენიც მათ ქმარ-შვილის სამოსის დასამზადებლად ესაჭიროებოდათ. ამ მატყლიდან თავისთვის გასაყიდი ნართის ან ქსოვილის დამზადება იკრძალებოდა. რძლებს შორის განაწილების შემდეგ დარჩენილი მატყლი ან საბაზროდ დამზადებული მისი ნაწარმი საერთო საოჯახო საქმეს უნდა მოხმარებოდა, მაგრამ ზოგჯერ ადგილი ჰქონდა ასეთი წესის დარღვევის ცდას. ასეთი შემთხვევა მომხდარა სახელდობრ სოფ. არახვეთში, ბურდულების გაუყოფელ ოჯახში. მის მეთაურს გაბუას რძლებისთვის მატყლი გაუნაწილებია. მათ მოუქსოვიათ თავშლები და მაზლისთვის (მიხასთვის) ვლადიკავკაზში (ახლანდელი ქ. ორჯონიკიძე) გასაყიდად გაუტანებიათ. შალებში აღებული ფულით მიხას სიმინდი უყიდია. მისი ასეთი გადაწყვეტილება, როგორც კერძო მესაკუთრეობის საწინააღმდეგო საშუალება, ოჯახის უფროსსაც დადებითად შეუფასებია და გაუყოფლად ცხოვრების მომხრე მეზობლებსაც მოსწონებიათ ის ამბავი, რომ „გაბუანთ ოჯახში ერთობა არისო და თავ-თავისობას უშლიანო“.

სათავენოზე საკუთრების უფლების მთიულურ-გუდამაყრული ვარიანტი ახლოს დგას მოხეურთან, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ხევში რძლის უფლება სათავენოზე ორი-სამი წლის შემდეგ, თუ მანამდე ის სათავენოს არ მოიხმარებდა, იკარგებოდა, ვინაიდან აღნიშნული დროის შემდეგ სათავენო საოჯახო საკუთრებაში ერთიანდებოდა. მთიულეთ-გუდამაყართან შედარებით ხევში ამ მხრივ უფრო შეუპოვარი ბრძოლა სწარმოებდა დიდი ოჯახის შიგნით კერძო საკუთრებისადმი სწრაფვის წინააღმდეგ. სამაგიეროდ საქართველოს სხვა კუთხეებთან (ქართლი, კახეთი, ფშავი) შედარებით, სადაც სათავენო მზარდსა და მომგებიან ელემენტს და ამდენად ოჯახის შიგ-

ნით კერძო საკუთრების გაღრმავების საფუძველს წარმოადგენდა მთიულეთ-გუდამაყარში სათავენოს ზრდის შესაძლებლობა უფრო შეზღუდული იყო. სათავენოზე საკუთრების უფლება მთიულეთ-გუდამაყარში განვითარების საშუალო ეტაპზე მდგომად გვეჩვენება, რომელიც ამ მხრივ ხევის დონეს გასცილებია, მაგრამ ქართლ-კახეთში არსებულ მდგომარეობამდე ჯერ კიდევ დიდი მანძილით იყო დაშორებული.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია გავეცნოთ ჩვენზე აღრე გამოთქმულ მოსაზრებასაც. ნაშრომში — „ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში“ ი. ჭყონია წერს: „სათავენო თავნად რჩებოდა; ნამრავლიდან პირველი ორი ხბო თუ ბატკანი სათავენოს პატრონს ეკუთვნოდა, ხოლო მესამე და მომდევნო ნამატი გადადიოდა საერთო სამშო-საკომო საკუთრებაში და გაყრის შემთხვევაში „წილში“ ვარდებოდა“ (გვ. 157). აქ თითქოს გარკვეულად არის ნათქვამი, თუ სათავენოდან რა იყო პირად საკუთრებაში და რა გადადიოდა საერთო საოჯახოში, მაგრამ მსჯელობის დასკვნით ნაწილში ზემოთქმულის საწინააღმდეგოდ აღმოჩნდა, რომ თურმე სათავენო წარმოადგენდა დიდ ოჯახში შემავალი პატარა ოჯახის საკუთრებას (გვ. 161). მისივე მტკიცებით, „დიდ ოჯახს შიგნით სათავენომდე არსებობდა საერთო ქონებიდან გამოყოფილი ცალკეულ კომლთა საკუთრება“. იქვე ვკითხულობთ: „ამ ტიპის „დიდი ოჯახი“ მთიულეთშიც კოოპერაციის თავისებურ ფორმას წარმოადგენდა, რომლის წევრ პატარ-პატარა კომლებს საერთოსთან ერთად პირადი და კერძო საკუთრება გააჩნდათ“ (გვ. 161).

ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ დიდი ოჯახის არსებობის მოგვიანო პერიოდში, როდესაც ქონების მიმართ პრეტენზია შრომითი წვლილითაც განისაზღვრებოდა, ინერგებოდა შრომითი კოოპერაციის ნორმები. აღნიშნული გვქონდა ისიც, რომ ამგვარი ელემენტების ჩასახვა ხელს უწყობდა ოჯახის შიგნით კერძო საკუთრების განვითარებას და ოჯახის ერთობის დაშლას, მაგრამ ასეთი გვიანდელი მოვლენების მიხედვით, რაც დამახასიათებელი იყო აგრეთვე მოსპობის სტადიაში მყოფი დიდი ოჯახისთვისაც,

1 P. Харадзе, Грузинская семейная община, II, Тбилиси, 1961, 51—59.

ყოვლად შეუძლებელია დიდ ოჯახში მყოფი საქორწინო წყვილები ბისადმი პატარა ოჯახების წოდება და ამ ნიშნით დიდი ოჯახის იგივეა „კოოპერაციის თავისებურ ფორმასთან“, ვინაიდან ი. ჭყონიას მიერ პატარა ოჯახად მონათლული საქორწინო წყვილი ოჯახად იქცეოდა მხოლოდ დიდი ოჯახის დაყოფისა და იქიდან დამოუკიდებელ, დოვლათის მესაკუთრე ერთეულად გამოყოფის შემდეგ.

ვინც კი იცის, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში არსებული ერთ-ერთი დღენაკლული თეორიის („არტელური თეორია“) მიხედვით დიდი ოჯახი გაიგივებული იყო მეურნეობრივ ასოციაციასთან, არტელთან, დაინახავს, რომ ი. ჭყონია წყაროებზე მიუთითებლად მთიულეთის მიმართ იმეორებს დიდი ხნის წინათ დრომოქმულ თვალსაზრისს და მთიულურ დიდ ოჯახს უმართებულოდ აცხადებს პატარ-პატარა კომლებით დაკომპლექტებულ კოოპერაციად ანუ არტელად. „არტელური თეორიიდან“ ი. ჭყონიას მიერ გადმოღებული თვალსაზრისი უპირისპირდება საბჭოთა ეთნოგრაფიაში დამკვიდრებულ შეხედულებას დიდი ოჯახის გადმონაშთური ბუნებისა და საოჯახო თემთან მისი გენეტიკური კავშირის შესახებ. მეურნეობრივ გაერთიანებასთან მთიულური დიდი ოჯახის გაიგივების თვალსაზრისი რომ შორსაა ქართული საოჯახო თემის მკვლევართა შეხედულებისაგან, ეს ნათლად გამოჩნდა საკუთრივ რ. ხარაძისა და ალ. რობაქიძის მიერ მთიულეთისადმი მიძღვნილ ნაშრომშიც (გვ. 32—33), მაგრამ ამის მიუხედავად გ. ჩიტაია ქართული საოჯახო თემის მკვლევართ, მათ შორის პირველ ყოვლისა რ. ხარაძეს, მიაწერა, თითქოს მათ შრომებში „საოჯახო თემის, როგორც სამეურნეო საწარმოო უჯრედის (ხაზი ჩემია ვ. ი.) განვითარება განხილულია საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ძირითად ეტაპებთან დაკავშირებით“¹.

საოჯახო თემი რომ შესწავლილია „საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ძირითად ეტაპებთან დაკავშირებით“, ეს მართალია, მაგრამ თქმა იმისა, რომ საოჯახო თემი, მისი გადმონაშთური ფორმების ჩათვლით, განხილულია როგორც „სამეურნეო

¹ გ. ჩიტაია, საქართველოს ეთნოგრაფია დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 50 წლისთავზე, იხ. კრებული — „საისტორიო წერილები“, თბილისი, 1968, 82.

საწარმოო უჯრედი“, ე. ი. როგორც არტელი, ეს ყოველად გაუმარ-
თლებელი საყვედურია იმ ავტორთა მიმართ, რომელთა მხარეში
საოჯახო თემს ახასიათებდა რამდენიმე თაობის ერთად ცხოვრება,
საერთო საკუთრებაზე დამყარებული მეურნეობრივი ერთობლიობა
და სქესობრივ-ასაკობრივი ნიშნით განსაზღვრული მმართველობის
შესაბამისი სისტემა.

ყოველივე ამის შესახებ მკაფიოდ არის ნათქვამი რ. ხარაძის
მიერ 1960 და 1961 წლებში რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულ ორტო-
მეულ მონოგრაფიაში („ქართული საოჯახო თემი“), სადაც სათავენო-
საც სათანადო ყურადღება დაეთმო. ქართულ-კავკასიური ეთნოგ-
რაფიული მასალის, სამართლის ძეგლებისა და ლიტერატურის ანა-
ლიზის საფუძველზე აღნიშნული მონოგრაფიის მეორე ტომში ავ-
ტორმა დაასკვნა, რომ მზითევის ადრინდელი ფორმა—სათავენო და-
მახასიათებელი იყო საოჯახო თემისათვის და ის განსხვავდებოდა
მზითევის გვიანდელი სახეობისაგან, რომელიც შეესაბამებოდა კერ-
ძო საკუთრების განვითარებას საოჯახო თემის დაშლის საფეხურზე
(გვ. 59).

ამ დებულების უარყოფის მიზნით ი. ჭყონიამ ჯ. რუხაძისა და
ა. ლეკიაშვილის თანავტორობით 1964 წელს გამოქვეყნებულ ნაშ-
რომშიც („სოფელი აკურა“) სცადა დაერწმუნებინა მკითხველი,
რომ სათავენო და მზითევი მხოლოდ ინდივიდუალური ოჯახისათვის
იყო დამახასიათებელი. მან აქვე ერთხელ კიდევ გადაუხადა ხარკი
„არტელურ თეორიას“ და აღნიშნა, რომ დიდ ოჯახში კოოპერირე-
ბული იყო პატარა ოჯახები (გვ. 78). ყოველივე ამასთან ერთად ნა-
შრომში შეტანილია სათავენოს საბასეული განმარტება (გვ. 71) და
დამოწმებულია მზითევი-სათავენოს სახელწოდებისა და შინაარსის
ამსახველი XVIII საუკუნის საბუთი (გვ. 78). ამგვარი მონაცემების
მეშვეობით ავტორმა „აღმოაჩინა“, რომ „სათავენო როგორც ტერ-
მინი, ასევე როგორც ქონების წყარო, სავაჭრო კაპიტალის დროინ-
დელი საზოგადოების ინსტიტუტი უნდა იყოს თავისი ბუნებით“
(გვ. 76). გამომდინარე აქედან, საქართველოში სავაჭრო კაპიტალის
ხანად ი. ჭყონიას XVIII საუკუნე მიაჩნია.

ოჯახის გაყრის დროს ყველა ქმრიან ქალთან ერთად მზითევი-
სათავენოს მესაკუთრედ ითვლებოდა ქვრივიც, რომელსაც მისი
მდგომარეობის შესაბამისად ოჯახის საერთო ქონებიდანაც სათანა-

დო წილს აძლევდნენ. თუ ქვრივს ვაჟიშვილი ჰყავდა და ამავდროულად მამა მოწილედ ითვლებოდა, ქვრივს სრულ წილს აძლევდნენ. იმ შემთხვევაში კი, როდესაც ქვრივის გარდაცვლილი ქმარი მოწილის შვილი იყო, ქვრივი მისი მამულების თანამოწილედ გადიოდა, ე. ი. ის და მისი მამულები იმ ერთ წილს ღებულობდნენ, რომელიც ქვრივის მამამთილის (მოწილის) კუთვნილებას შეადგენდა. თუ ქვრივს მხოლოდ ქალიშვილები ჰყავდა, მას გამოუყოფდნენ მიწის ნაკვეთსაც და სხვა სახის დოვლათსაც, რათა ქალიშვილები ესაზრდოებინა. ქალიშვილების გათხოვებისა და ქვრივის გარდაცვალების შემდეგ მის ხმარებაში მყოფ მამულს მოწილეები იყოფდნენ, ხოლო საოჯახო ინვენტარსა და საქონელს ქალებს უნაწილებდნენ. დასტურდება ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ქმრის ოჯახში დარჩენისა და ქმრისადმი ერთგულების ნიშნად ქვრივი იშვილებდა ქმრის ნათესავ ბიჭს. ასეთ შემთხვევაშიც, მიუხედავად იმისა ვაჟი იყო თუ არა მოწილის შვილი, ქვრივს ამავე და ერთგულებას სრული წილის ბოძებით უფასებდნენ.

დოვლათის გარკვეულ ნაწილს (დაახლოებით ერთ დღიურ სახნავს და საქონელს) აძლევდნენ სულ უშვილო ქვრივსაც, რომელიც არც მამის სახლში დაბრუნდებოდა და მითუმეტეს არც მეორედ გათხოვებაზე იფიქრებდა. იმას კი, ვინც ერთწლიანი გლოვის შემდეგ ქმრის ოჯახიდან წავიდოდა, მზითევ-სათავნოს მეტს არაფერს ატანდნენ, ხოლო თუ სხვაზე გათხოვდებოდა, მტრობა ჩამოვარდებოდა მისი პირველი და მეორე ქმრის მხარეებს შორის, რაც ბოლოს და ბოლოს შერიგებით უნდა დამთავრებულიყო. როგორც ს. მაკალათია შენიშნავს, ასეთ ვითარებაში ქვრივს ევალეობდა პირველი ქმრის ოჯახში „საქვრივო“-ს მიტანა და შერიგება. „ის ამ მიზნით თავის მეორე ქმრით, ძღვნით და საკლავით პირველ ქმრის სოფელში მიემგზავრება. მივლენ სასაფლაოზე, საკლავს დაკლავენ და მიცვალებულს შენდობას ეტყვიან. შემდეგ პირველ ქმრის ოჯახში შებრუნდებიან და აქ იმართება შემოსარიგი სადილი“. (გვ. 118—119).

ქმრის ოჯახიდან წასული ქვრივი მამის სახლში დაბრუნებას გადაწყვეტდა თუ მეორედ გათხოვებას, სულერთია, ის შვილებს თან ვერ წაიყვანდა. მთიულეთ-გუდამაყარშიც ამიტომ უყოყმანოდ ამბობდნენ, რომ „დედას შვილებში წილი არ უძევსო“. ქმრის

ოჯახიდან წასული ქვრივის შვილებზე ზრუნვა ევალეობდათ ბავშვების ბიძებს. მათ მოვალეობას შეადგენდა როგორც ძმების, ძაღვების, ქალიშვილების დაზრდა და გათხოვება, ისე ვაჟების კუთვნილი წილის მოვლა, ბავშვების დაზრდა და მათთვის ამ წილის გადაცემა.

შვილების თან წაყვანის უფლებას მოკლებული იყო აგრეთვე ქმართან გაყრილი ქალიც. გაყრა რა მიზეზითაც არ უნდა მომხდარიყო და დამნაშავე რომელი მხარეც არ უნდა ყოფილიყო, შვილები მაინც მამასთან რჩებოდნენ, მაგრამ სამაგიეროდ გაყრილი ცოლ-ქმრის ეკონომიური ურთიერთობა წესრიგდებოდა დანაშაულის ხასიათის მიხედვით. დამნაშავე ქალის დაწუნების შემთხვევაში ქმარი მას უკან უბრუნებდა მხოლოდ მზითევ-სათავნოს, ხოლო უდანაშაულოდ დაწუნებული ცოლისათვის, სოფლის კაცების გადაწყვეტილების შესაბამისად, ქმარს უნდა გაეტანებინა უნჯი და საქონელი, რასაც ერქვა „სამწუნებელი“.

როგორც ვხედავთ, მთიულეთ-გუდამაყარში ქალი წილის მიღების უფლებით არ სარგებლობდა, მაგრამ ის ოჯახში არც ყოველგვარ უფლებას მოკლებული იყო. ეს მომენტი შეინიშნება გიორგი ბრწყინვალის სამართალშიც. მისი მე-18 მუხლის მიხედვით, თუ კაცს ვინმე მოჰკლავდა „და თუ ამ მოკლულის კაცის ცოლი დარჩეს და არ გათხოვდებოდეს, მის მოკლულის კაცის სისხლისაგან სასაპრო (სისხლის ნაწილი თავის სარჩენად — ვ. ი.) მიეცეს ძალისა მსგავსად“ (შეძლებისდაგვარად — ვ. ი.). ამასთან ერთად, ქვრივის მისი ქმრის მკვლელის ქონებიდან ეკუთვნოდა „ათისაგანაც ერთი“, ე. ი. ერთი მეათედი ნაწილიც.

კანონმდებელს სათანადო ყურადღების ღირსად უცნია უდანაშაულო ცოლის დაწუნების შემთხვევებიც და ქმრისთვის სასჯელად დაუწესებია ნახევარი სისხლის გადახდა ქალის გვარის სასარგებლოდ: „კაცმან თუ ცოლი დააგდოს უბრალოდ, და მისი შეუცოდარი იყოს და გაეყაროს ესეთსა, ნახევარი სისხლი დაუტრვოს მის დიაცის გუარსა ზედა“ (მუხლი 21).

იმის გამო, რომ უდანაშაულო ცოლის დამწუნებელ ქმარს ნახევარი სისხლის გადახდა ევალეობდა და ქვრივსაც, რომელიც მეორედ არ გათხოვდებოდა „სასაპრო“ ეძლეოდა „ძალისა მსგავსად“, ნ. ხიზანაშვილი დაასკვნის, რომ „ოჯახში ცოლი როდი იყო ქმრის სრული საკუთრება, მისი ქონება“. საქართველოს მთიანეთ-

ში ნ. ხიზანაშვილი ხედავს შედარებით თავისუფალ (ე. ი. იმპერატორულ, დემოკრატიულ) ოჯახს, განსხვავებულს რომაული ოჯახისაგან, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო მამის განუსაზღვრელი უფლებები ცოლზე, შვილებზე და ქონებაზე (გვ. 165).

ამგვარად, როგორც ეთნოგრაფიული მონაცემების, ისე შუა საუკუნეების სამართლის ძეგლის მიხედვით, ქალის ქონებრივი უფლებები, გარკვეული პირობების შესაბამისად, სათანადო ნორმებით იყო განსაზღვრული. გასათხოვარ ქალს თუ მზითვეი და სათავნო ეკუთვნოდა, ამ ქონებაზე საკუთრების უფლებას ინარჩუნებდა ქვრივიც, დიდი ოჯახიდან გამოყოფილი ქმრიანი ქალიც და ქმართან გაყრილიც, ისევე, როგორც განსაკუთრებულ პირობებში ქალს სარჩოს და დროებით სარგებლობაში მიწის ნაკვეთსაც აძლევდნენ, მაგრამ მიწაზე საკუთრების უფლებას ქალი მოკლებული იყო. ამიტომ ძესიძედ მისვლაც შესაძლებელი ყოფილა მხოლოდ ქალის მამის სიცოცხლეში, ამ უკანასკნელის ინიციატივითა და განაყრებთან (მამიშვილობასთან) მისი შეთანხმების საფუძველზე. თუ ქალის მამა თავის სიცოცხლეში ამ საქმის მოწესრიგებას ვერ მოასწრებდა, მის ოჯახში სიძე ვერ შემოიჭრებოდა. ქალებს რჩებოდათ მხოლოდ მამისეული უნჯი და საქონელი, ხოლო სახნავ-სათიბს ინაწილებდნენ გარდაცვლილის ახლობელი მამაკაცები. ზოგჯერ კი ასე უპატრონოდ დარჩენილი მიწის ნაკვეთს რომელიმე ხატის სახელზე შეწირულად გამოაცხადებდნენ და მორიგეობით ხმარობდნენ, ე. ი. სარიგაოდ აქცევდნენ.

უმემკვიდრეოდ დარჩენილ მამულზე ბიძაშვილების დაპატრონების გვიანობამდე შემონახულ ამ ჩვეულებაში შორეული გამოძახილია იმისა, რაც საკმაო სიცხადითაა ნათქვამი „ძეგლის დადების“ 27-ე მუხლში. ამ მუხლის მიხედვით, თუ პარტახტი (ცარიელი, გაუშენებელი ადგილი) და მამული (უძრავ-მოძრავი ქონების მემკვიდრეობითი მფლობელობა) ბეითალმანად (უპატრონოდ) დარჩებოდა, ის ერგებოდა მისი ყოფილი პატრონის გვარის კაცთა შორის ახლო ნათესავებს, რომლებიც ჭირსა და ლხინში ამ ბეითალმანის პატრონის „თანამდგომნი“ (დამხმარენი) იყვნენ. თავის მხრივ ამ ახლო ნათესავებს ევალებოდათ ქვეყნისათვის არ დაეკლოთ საჯარო (საქვეყნო ბეგარა), სალაშქრო (სალაშქრო სამსახური) და საბეგრო (საბატონო სამსახური). თუ გვარის კაციც აღარ

დარჩებოდა, დარბაზი ბეითალმანს უბოძებდა სხვას, ვინც
 რებდა სალაშქრო სამსახურსა და საჯარო ბეგარას. თუ პატივს
 ბა არ იყო ღირსი დარბაზით ბეითალმანის ბოძებისა, ზემოხსენე-
 ბული პირობით ამ საკითხს სწყვეტდნენ ერისთავი და გამგებელი.

აღნიშნული ღონისძიებაც მიზნად ისახავდა ფეოდალური წეს-
 რიგის დანერგვას (საჯარო, სალაშქრო, საბევრო), მაგრამ ამ მიზ-
 ნის განხორციელებისას კანონმდებელს საჭიროდ მიაჩნდა ადგილო-
 ბრივი თემური ტრადიციების გათვალისწინებაც. ამიტომაც, რომ
 ბეითალმანზე პრიორიტეტს ანიჭებს მისი ყოფილი პატრონის ახ-
 ლო ნათესავეებს (გუარის კაცნი, „ერთგუარანი“, მეყვსნი“). აღნიშ-
 ნულ გარემოებას საგანგებო ყურადღება მიაქცია ნ. ხიზანაშვილმა
 და მიუთითა, რომ მთიანეთში უფრო დიდხანს იყო შენარჩუნე-
 ბული ოჯახის კავშირი გვართან, რაც თავის მხრივ აპირობებდა ბეი-
 თალმანზე ნათესავეების უფლებას, განსხვავებით ბარისაგან, სადაც
 ეს კავშირი უფრო ადრე მოისპო და ბეითალმანზეც უშუალოდ
 მეფის უფლება ვრცელდებოდა. ნ. ხიზანაშვილის მართებული კონ-
 ცეფციით, განსხვავებით საქართველოს მთიანეთისაგან, სადაც თე-
 მური საზოგადოების ნორმები ხანგრძლივად ინახავდნენ თავს, სა-
 დაც „კავშირი ოჯახსა და გვარს შორის ეხლაც კი (იგულისხმება
 XIX საუკუნის 80-იანი წლები — ვ. ი.) მტკიცედ არსებობს“ (გვ.
 166), სადაც „ფეოდალიზმი ისრე არასოდეს არა ყოფილა აღორძი-
 ნებული, როგორც ვაკე ქართლში“ (გვ. 162), საქართველოს ბარში
 „როგორც ვახტანგის დროს (ნ. ხიზანაშვილს მხედველობაში აქვს
 ვახტანგ მეექვსის სამართალი — ვ. ი.), ის ადრეც კერძო ოჯახს თა-
 ვისი განცალკევებული საკუთრებითი კავშირი აღარა ჰქონდა გვარ-
 თან, გვარმა ადგილი დაუთმო პირს, საზოგადომ კერძობას, ასე
 ვსთქვათ, იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიული „ჩვენ““ (გვ. 167).

ეთნოგრაფიული მასალისა და სამართლის ძეგლების ანალი-
 ზის საფუძველზე მიღებულმა დებულებამ იმის შესახებ, რომ სა-
 ქართველოს მთიანეთში ფეოდალური ურთიერთობა ვითარდებო-
 და უშუალოდ თემური წყობილების რღვევის ნიადაგზე, რასაც
 უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება საზოგადოებრივი ინსტიტუტების,
 მათ შორის ოჯახის ფორმათა შესწავლისათვის, სათანადო შეფასე-
 ბა მიიღო ახალ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში. ქართველ და
 ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა საზოგადოებრივი ურთიერთობის

ძირითადი საკითხების კვლევის შედეგად მხილებულ იქნა ნაშვილის ნაშრომის გამოქვეყნებიდან დიდი ხნის შემდეგ ერთი ქართველი საბჭოთა ეთნოგრაფის მიერ გამოთქმულ შეხედულებათა უსაფუძვლობა ერთი მხრივ საქართველოს მთიანეთში გვაროვნული წყობილების დაშლის გახანგრძლივებული პროცესის, ხოლო, მეორე მხრივ, ადრემონათმფლობელური საზოგადოების არსებობის შესახებ.

ამგვარად, მთიულეთ-გუდამაყარში გადმონაშთის სახით შემონახული საოჯახო თემის ერთ-ერთ ძირითადსა და დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენდა ქონებაზე საერთო საკუთრება, რაც გამოხატულებას პოულობდა მოწილეებს შორის ქონების თანაბრად გაყოფის პრინციპში. ამასთან ერთად, ოჯახში არსებობდა პირადი საკუთრების ელემენტებიც, რომელთა ზრდის საფუძველზე ვითარდებოდა კერძო საკუთრება, როგორც საოჯახო თემის დაშლის უმნიშვნელოვანესი წინაპირობა. ასეთი პროცესი ლოგიკური შედეგი იყო ჯერ ფეოდალური, ხოლო შემდეგ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისა. კლასობრივი ურთიერთობის სხვა ფორმაციის, სახელდობრ მონათმფლობელობის ნაკვალევი მთიულეთ-გუდამაყარში არსებულ საოჯახო თემს არ დასტყობია. ამ მომენტის მიხედვითაც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში მონათმფლობელობის, კერძოდ ადრემონათმფლობელური ფორმაციის არსებობის შესაძლებლობა გამორიცხულია.

საოჯახო თემის გადმონათავი ქსნის ხეობის ქართველ მთიელეზუი

ქსნის ხეობა დაახლოებით 70 კილომეტრზეა გაჭიმული და თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ორი რაიონის ფარგლებში შედის. მისი ზედა ნაწილი, ქსნის სათავიდან ოძისამდე (ოძისი შედის დუშეთის რაიონში) ეკუთვნის ლენინგორს, ხოლო ქვედა ნაწილი მცხეთის რაიონს. ქსნის ხეობა შიდა ქართლის ნაწილია, რომელიც ისტორიულად ქსნის საერისთაოს ძირითად ტერიტორიას წარმოადგენდა. ეს საერისთაო მოიცავდა 11 ხეობას (ქსნის, ცხრაძმის, ქარჩოხის, ჟამურის, ჭურთის, ალევის, საფერშეთის, ქოლოთქვიტკირის, ლეხურის (ისროლის და მეჭუდის ხეობებიანად), გვერდისძირის, პატარა ლიახვის) მათში მდებარე 240 სოფლით.

ზემოხსენებულ ხეობებში ცხოვრობენ ქართველები და სხვადასხვა დროს ჩამოსახლებული ოსები. ერთნაირ სამეურნეო პირობებში საუკუნეების მანძილზე ამ ორი ხალხის ცხოვრებამ გარკვეული კვალი დაამჩნია მათ ყოფას და კულტურას. ჩრდილო კავკასიის მთიანეთიდან ემიგრირებულმა ოსებმა კარგად შემოინახეს რა სამშობლოდან მოყოლილი მამაბაპური ტრადიციები, ახალ საცხოვრებელ გარემოში ასევე შეითვისეს და შეისისხლხორცეს დამხვდური ქართული მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის ნორმები. მეზობლური სიახლოვე აპირობებდა აგრეთვე ქართველ მთიელთა მიერ ოსური წეს-ჩვეულებების გაცნობას და რიგ შემთხვევაში მათ გამოყენებასაც.

აღნიშნულ გარემოებათა გამო ქსნის ხეობა უაღრესად საინტერესო კუთხეა განსაკუთრებით იმიტომ, რომ ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით შესაძლებელია ერთი მხრივ ქართველებისა და ოსების ყოფის ცალ-ცალკე შესწავლა თითოეული ამ ხალხის თვითმყოფადი ნიშნების გამოვლინებით, ხოლო, მეორე მხრივ, მათ

ხანგრძლივ მეზობლობაში ჩამოყალიბებული კულტურული ტრადიციული ურთიერთობის ხასიათის გარკვევა ზოგადკავასიურ მოვლენათა ჩვენებით.

ძველი ყოფის შესწავლისა და ამ მიმართულებით საკითხის კვლევისათვის საგანგებო ყურადღების ღირსია ქსნის ხეობის მთიანეთი, ე. ი. ხეობის სათავეები, რომელიც, საკუთრივ მდ. ქსნის ხეობასთან ერთად, მოიცავს ცხრაძმის, ქარჩოხის, ჟამურისა და ჭურთის ხეობებს. ამ ხეობებში 1966 წლის ზაფხულში იმუშავა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილების ექსპედიციამ. რომლის მიზანს შეადგენდა მთიელთა მატერიალური კულტურის, მეურნეობის ფორმებისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობის ძირითადი საკითხების შესწავლა უშუალო დაკვირვებისა და გამოკითხვის გზით. საზოგადოებრივი ურთიერთობის სფეროდან ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენდა საოჯახო ყოფა, რის შესახებაც მასალები შევავროვეთ როგორც ქართულ, ისე ოსურ მოსახლეობაში.

ქსნის ხეობაში ჩამოსახლებული ოსების, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში (თრუსოს, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში) და ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ოსების საოჯახო ყოფის შესახებ შეკრებილი მასალები განხილული გვაქვს სპეციალურ მონოგრაფიაში¹. ამჟამად ჩვენს მიზანს შეადგენს მკითხველს გავაცნოთ მხოლოდ ოდითგანვე მკვიდრი ქართველი მთიელების საოჯახო ყოფა მისთვის დამახასიათებელი მამაპაპური ტრადიციებით.

ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა საოჯახო ყოფის შესახებ სპეციალური ლიტერატურისა და ისტორიული დოკუმენტების უქონლობის გამო ერთადერთ წყაროდ გვესახება ადგილზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც უმთავრესად შეიცავს XIX საუკუნის დასასრულისა და XX საუკუნის დასაწყისის ფაქტობრივ მონაცემებს. ადგილზე აღწერილი ყველა ოჯახი თითქმის აღნიშნულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში თავსდება. უფრო ძველი დროის ოჯახებზე მხოლოდ ზოგიერთ ხალხურ გადმოცემაში შეიძ-

¹ ვ. ი. თ. ო. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ცენტრალური კავკასიის მთიელების საოჯახო ყოფა, I, ნახებისა და ოსების საოჯახო ყოფა, თბილისი, 1969, ნაწილი მესამე.

ლება შევხვდეთ ცნობებს, რომლებიც მიგვითითებენ საოჯახო ცხოვრების ხასიათზე ზოგადად, მაგრამ არ შეიცავენ კონკრეტულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებს. ამიტომ ქვემოთ იმ ოჯახების აღწერილობით შემოვიფარგლებით, რომელთა შესახებ ველზე მუშაობის პირობებში რამდენადმე სრული მონაცემები მოვიპოვეთ. ამ მონაცემების მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ საკვლევ რეგიონში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში და კავკასიის ხალხებში, ინდივიდუალურ ოჯახს, როგორც ოჯახის გაბატონებულ ფორმას, დიდი ხნის ისტორია ჰქონდა. ამდენად, საოჯახო თემი, რომელიც თავისი ბატონობის პოზიციებს ინდივიდუალურ ოჯახს უთმობს კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების დროიდან, ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა XIX საუკუნის ყოფაში მხოლოდ გადმონაშთის სახით ინარჩუნებდა არსებობას.

საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად ქსნის ხეობის სათავეებშიც ინდივიდუალური ოჯახის ფარგლებში ვხვდავთ ერთ საქორწინო წყვილს და მათ შვილებს. მშობლებთან ერთად შვილების ცხოვრება გრძელდება ქალების გათხოვებამდე და ვაჟების დაქორწინებამდე. სიმწიფის ასაკში შესვლის დღიდან შვილები თანდათანობით ცალკე გამოსვლას იწყებენ და საკუთარ ოჯახებს ქმნიან. ზოგჯერ ხდება ცოლიანი შვილების რამდენიმე ხნით მშობლებთან ყოფნა, მაგრამ მხოლოდ დროებით. როგორც წესი, ინდივიდუალური ოჯახისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს მშობლების სიცოცხლეშივე შვილების ცალკე გამოყოფა, რის გამო ამგვარი ოჯახის არსებობა გრძელდება მხოლოდ ადამიანის დაქორწინებიდან მისი შვილების დაქორწინებამდე. ამის შემდეგ ოჯახის დაყოფის ბაზაზე კვლავ ახალი ოჯახების შექმნის პროცესი იწყება. დღევანდელი ინდივიდუალური ოჯახისათვის დამახასიათებელი ეს თავისებურება ასევე ნიშანდობლივი იყო ამ ტიპის ოჯახისათვის გასულ საუკუნეშიც. ამიტომ მკითხველისათვის ისედაც კარგად ცნობილი ამგვარი ოჯახის დამახასიათებელ შეჩერება არ ღირს. სამაგიეროდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით საინტერესოა ქართული დიდი ოჯახი, რომელიც ქსნის ხეობის მთიელთა ყოფაშიც XIX საუკუნის ბოლომდე ინარჩუნებდა არსებობას, როგორც საოჯახო თემის გადმონაშთური სახეობა.

ამგვარი ოჯახის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ მხარეს წარმოადგენდა რამდენიმე საქორწინო წყვილისა და მათი შთამომავლების სამ-ოთხ თაობამდე ერთად ცხოვრება. ადგილზე გამოკითხვით აღწერილი მრავალი ასეთი ოჯახიდან საილუსტრაციოდ შეიძლება გავეცნოთ ზოგიერთ მათგანს.

სოფ. დორეთკარში ჩაწერილი მასალის მიხედვით, ერთ-ერთ ასეთ გაუყოფელ ერთეულს წარმოადგენდა კაჭიურების ოჯახი. მათი პირვანდელი გვარი ქოქაშვილი ყოფილა და მთიულეთის სოფ. მლეთაში უცხოვრიათ. მლეთიდან ჭურთის ხეობაში გადმოსულა და სოფელ გავაზში (სოფ. დორეთკარის პირდაპირ, მდ. ჭურთულას მარცხენა სანაპიროზე) დასახლებულა ჩვენი მთხრობლის — სიკო ზაქარიას ძე კაჭიურის (დაბად. 1891 წელს) პაპის — იაკობის მამა. იაკობის მამის სახელი დავიწყებას მისცემია, მაგრამ მთხრობლის ნაამბობიდან ის კი სრულიად ნათლად გამოჩნდა, რომ იაკობის შთამომავლობას სოფ. გავაზში გაუყრელად უცხოვრია ოთხ თაობამდე. პირველ თაობას ეკუთვნოდნენ იაკობი და მისი მეუღლე სალომე. მეორე თაობას შეადგენდნენ იაკობის შვილები — გიგოლი და ზაქარია მათი ცოლებით. მესამე თაობაში შედიოდნენ ერთი მხრივ გიგოლის ოთხი ვაჟი (ვასო, ნიკო, გიორგი, ალექსანდრე) და ორი ქალი, ხოლო, მეორე მხრივ, ზაქარიას ოთხი ქალი და სამი ვაჟი (სოსე, სიკო, ლექსო). რაც შეეხება მეოთხე თაობას, ოჯახის გაყოფის მომენტში მის რიგებში იმყოფებოდნენ: გიორგი, ლენტო, მიშა, იასონი, ნოდარი, ეთერი, ლიზა, (ვასოს ვაჟები და ქალები) ნინო, მარო (ნიკოს ქალები).

მთხრობლის ჩვენებაზე დაყრდნობით კაჭიურების ოჯახში 29 სული აღმოჩნდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში ოჯახის წევრთა რაოდენობა კვალებადობას განიცდიდა ქორწინების, გამრავლების თუ სიკვდილიანობის გამო. აღნიშნული მომენტების გათვალისწინების შედეგად გამოირკვა, რომ გაყრის დროს ოჯახში 23 სული ირიცხებოდა. ასეთივე სხვაობა შეინიშნება სხვა ოჯახების მაგალითზედაც, რასაც არ შეიძლება მივანიჭოთ არსებითი მნიშვნელობა. მთავარი მაინც ისაა, რომ ოჯახი რამდენიმე თაობას აერთიანებდა, რაც თავისთავად მრავალსულიანობასაც აპირობებდა, ხოლო კაჭიურების ოჯახისათვის ნიშანდობლივი ეს ორი მომენტი — მრავალსულიანობა და ოთხ თაობამდე გაუყრელად ცხოვ-

რება — გადმონაშთური სახეობის საოჯახო თემის გვიანობაში
სეზონის ერთ-ერთ დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოად-
გენდა.

სოფ. დორეთქარში კაჭიური დღეს მხოლოდ ერთი კომლია, რომელიც სოფ. გავაზიდან ჩამოსახლებულა ზემოთ აღწერილი დიდი ოჯახის დაყოფის შემდეგ. ამ გვარიდან გაუყრელი ოჯახის არსებობა დორეთქარში არ დადასტურდა. სამაგიეროდ აქ გაუყრელად უცხოვრიათ ილურიძეებს, რომლებიც დღესაც სოფლის მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენენ. დორეთქარში მცხოვრები 18 კომლიდან ერთი კომლია კაჭიური, ერთი შარმადანი, ერთიც ხუბულური, ხოლო დანარჩენი 15 კომლი ილურიძეები არიან.

ილურიძეებს ადრე უცხოვრიათ ჭურთის ხეობის სოფლებში: მეჭყერში, აბრამანთქარში და ლევანანთქარში. ამ გვარიდან დორეთქარში პირველი დასახლებულა ლევანანთქარიდან თავისი ოჯახით მოსული სოსიკა ილურიძე (1894 წელს დაბადებული მთხრობლის — ტარიელ ანდროს ძე ილურიძის პაპა). სოსიკას ოჯახს უცხოვრია ორსართულიან ბანიან სახლში. მისი შვილებიდან მთხრობელმა დაგვისახელა: პავლე, ლევანა, გიორგი, ანდრო და მოსე. ამათგან პავლე და ლევანა უცოლშვილონი გარდაცვლილან. დანარჩენი ძმებიდან გიორგის ჰყოლია: იაგორა, სიდო, ქეთო, დარო, ილო, საბე, ბაბო და გიგლა. ანდროს ჰყოლია ერთი ქალი (ნატო) და ხუთი ვაჟი (ზაქრო, გარსო, ტარიელი, ერმო, ვარდან), ხოლო მოსეს ერთი ვაჟი (ბიძი) და ექვსი ქალი (მაგდა, სალუ, ბაბაღე, ნინა, პელო, მარუსა).

ამ შემთხვევაშიც მთხრობლის ჩვენება ოჯახის შემადგენლობის სრულ სურათს არ იძლევა. გაყრის დროისათვის ილურიძეების ოჯახიდან ზოგი გათხოვილი იყო, ზოგიც გარდაცვლილი, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ ეს მრავალრიცხოვანი ოჯახი სამ თაობას აერთიანებდა, რომლის განაყოფები დღეს სოფ. დორეთქარში 15 ოჯახად ცხოვრობენ.

გაუყრელად ცხოვრების ტრადიციას ახლო წარსულამდე ინარჩუნებდნენ სოფ. ლარგვისში მცხოვრებნიც: მელთაური, ზარიძე, ბუთხუზი, რუსიტაშვილი, ხუციშვილი, ქენქაძე, ოდიშვილი, ბერიანიძე, სუხაშვილი, ბურღული და სხვა, რომელთაგან შეძლება გავეცნოთ თუნდაც მელთაურებცს დიდ ოჯახს.

მელთაურები მთიულეთის სოფ. წიფორიდან წამოსულები და ქსნის ხეობის სოფ. ცხავატში დამკვიდრებულან. ცხავატიდან ლარგვისში ამოსულა ყიდა მელთაურის (დაბად. 1894 წ.) მამა ალექსი მაშინ, როდესაც ყიდა 15 წლისა ყოფილა. ამ დროისათვის ლარგვისში მხოლოდ შვიდ კომლს უცხოვრია.

ჯერ ცხავატში, ხოლო იქიდან ლარგვისში გადმოსახლების შემდეგაც გაუყრელად უცხოვრიათ ალექსის და მის ძმა მათეს. მათე უშვილო ყოფილა და 50 წლის ასაკში გარდაცვლილა. ალექსის კი ჰყოლია შვილები: ანა, ბაბო, ყიდა, თედო, ვანო და მაგდო. ამათგან ვანო ცხავატშივე გარდაცვლილა. ოჯახის გაყრამდე ყიდას ჰყოლია ოთხი ვაჟი, რომელთაგან ფირუზა და გოგა ცოლშვილიანები ყოფილან, ხოლო შაქრია და რომანი უცოლოები. გაყრამდე თედოსაც ჰყოლია ოთხი ვაჟი: ნიკა, არჩილა, შოთა და მირანა. ოჯახის ერთად ყოფნამდე მათ შორის მხოლოდ ნიკას გაუჩენია ცოლშვილი, ხოლო დანარჩენები უცოლოები ყოფილან.

როგორც დამოწმებული მასალიდან ჩანს, ოჯახის გაყრამდე ერთ ჰერქვეშ სამი თაობა იმყოფებოდა და მეოთხე თაობა იდგამდა ფეხს. პირველი თაობის წარმომადგენლებია ალექსი და მათე. მეორე თაობას შეადგენდნენ ვანო (ადრე გარდაცვლილი), ყიდა და თედო. მესამე თაობას ეკუთვნიან ყიდას შვილები (ფირუზა, გოგა, შაქრია, რომანი) და თედოს შვილები (ნიკა, არჩილი, შოთა, მირანა), ხოლო მეოთხე თაობის წარმომადგენლებია ფირუზას, გოგას და ნიკას შვილები.

დიდი ოჯახების არსებობა დადასტურდა სოფ. ჩიტთანშიც, სადაც მხოლოდ ჩიტშიველები მოსახლეობენ. მათ ადრე უცხოვრიათ მთიულეთის სოფ. შონჩოში და ნარიმანიძეების გვარს ეკუთვნოდნენ. ოთხი ძმა ნარიმანიძე, რომელთაგან ერთ-ერთი მღვდელი ყოფილა, შონჩოდან ქსნის ხეობაში გადმოსახლებულან. ერთი მათგანი დასახლებულა ადგილზე, რომელსაც ეწოდება ახლო ურნი. მეორე ძმა დამდგარა მარტიანთში, მესამე დამკვიდრებულა უკანუბანში, ხოლო მეოთხე ძმას საცხოვრებლად აურჩევია სოფელი, რომელსაც შემდეგში ნარიმანიძეების შემადგენლობიდან გამოყოფილი ახალი გვარის სახელის მიხედვით უწოდეს ჩიტანნი. ამ ოთხი ძმის შთამომავლობა დღესაც იცავს სახლიკაცობისათვის (ერთი მოდგმის ნათესავეებისათვის) სავალდებულო ტრადი-

ციებს. ისინი ურთიერთშორის ქალს არ თხოულობენ, ხოლო მათი თელმირონით ერთიმეორესთან კავშირს მისდევენ. წარსულში არც წინაპართა ხატს იფიწყებდნენ და სალოცავად სოფ. შონჩოში დადიოდნენ. სიშორის თავიდან აცილების მიზნით მათ გადაუწყვეტიათ ამ ხატის ნიშის მოწყობა თავიანთი სამოსახლოს ახლოს. ამასთან დაკავშირებით ხარი დაუკლავთ, სათანადო რიტუალი შეუსრულებიათ და მამა-პაპათა სალოცავის მიტოვების გამო ღმერთისათვის პატიება უთხოვიათ, მაგრამ როგორც მთხრობლებმა აღნიშნეს, ამით ვერაფერი გაუწყვიათ, „ხატი გამწყრალა“, მას ჩიტიანთ გვარი „დაუმიზეზებია“ და შემინებულ ჩიტიშვილებს ისევ წინაპართა სალოცავში სიარული განუახლებიათ.

ჩიტიშვილების გვარში შემავალი ოჯახები გვიანობამდე იცავდნენ გაუყრელად ცხოვრების ტრადიციას. გიორგი ბეროს ძე ჩიტიშვილის (დაბად. 1898 წ.) გადმოცემით, ერთ-ერთ დიდ ოჯახს მეთაურობდა მისი პაპა გიორგი, რომელსაც ჰყოლია შვიდი შვილი: ალექსა, ზაქარა, ბერო, ვანო, ნიკო, ანდრო, და ტატო. ოჯახის გაყრამდე ალექსას ჰყოლია 19 შვილი, ზაქარას — ორი ვაჟი (ნიკალა, ლევანა) და ორი ქალი, ბეროს — ოთხი ვაჟი: გიორგი, სოსე, შაშო და თედო, ხოლო ვანოს ერთი ვაჟი — სანდრო. ოჯახის გაყრამდე ტატო უცოლშვილოდ გარდაცვლილა, ანდრო მოუკლავთ, ხოლო დაუცოლშვილებელი ნიკო ოჯახის გაყრიდან ერთი კვირის შემდეგ გარდაცვლილა. ოჯახის გაყოფის დროს, როდესაც მისი უფროსი გიორგიც გარდაცვლილი იყო, ხოლო ჩვენი მთხრობელი 12 წლისა ყოფილა, ოჯახი ითვლიდა 32 სულს.

ჩიტიშვილების ერთ-ერთ ოჯახს გაუყოფლად უცხოვრია აგრეთვე სოფ. უკანუბანში. მთხრობელი გიორგი ივანეს ძე პავლიაშვილი (დაბად. 1905 წ.) 10 წლისა ყოფილა, როდესაც ჩიტიშვილების ბოლოდროინდელი დიდი ოჯახი გაყრილა. ერთად უცხოვრიათ ძმებს — გაბოს და სიხას. სიხას ჰყოლია ორი ცოლშვილიანი ვაჟი — გიორგი და ილიკო. გაბოს კი ჰყოლია სამი ვაჟი — ნიკო, შაქრო და მიხა, რომელთაგან ნიკო და შაქრო ოჯახის გაყრამდე ცოლშვილიანები ყოფილან, ხოლო მიხა უცოლშვილო. ოჯახის გაყრამდე ამ სამი ძმიდან შაქრო გარდაცვლილა. მთხრობლის ცნობით, გაყრის მომენტში ოჯახი 25 სულისაგან შედგებოდა.

ამავე მთხრობლის ცნობით, ამ სოფელში გაუყრელად უცხოვრიათ პავლიაშვილებსაც. მთხრობელი 20 წლისა ყოფილა, როდესაც

საც პავლიაშვილების 23-სულიანი ოჯახი გაყრილა. ეს ოჯახი თიანებდა ორი ძმის — ივანეს და საკას შთამომავლობას, რომელიც სამ თაობას მოიცავდა.

დამოწმებული ფაქტობრივი მონაცემების მიხედვით აშკარად გამოჩნდა, რომ XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის დასაწყისში ქსნის ხეობის სათავეებში მცხოვრებ ქართველ მთიელებს ჯერ კიდევ მთლიანად მოშლილი არ ჰქონიათ გაუყრელად ცხოვრების მამაპაპური ჩვეულება, მაგრამ ეს წესი მარტოოდენ ხეობის სათავეების მკვიდრთა ყოფისათვის როდი იყო დამახასიათებელი. აღნიშნულ პერიოდში დიდი ოჯახების არსებობა დადასტურდა აგრეთვე ხეობის შუა ზოლის მოსახლეობაშიც. ასეთებად გვესახება გიგიანთ (გიგაურების) დიდი ოჯახი სოფ. იკოთში, გვრიტიშვილების დიდი ოჯახი ზენიკოთში (ზემო იკოთი), ქურთაულების გაუყრელი ოჯახი სოფ. მოდებანში, ქასოშვილების დიდი ოჯახი სოფ. მორბედანში და მრავალი სხვა, რომელთაგან სანიმუშოდ შეიძლება გავეცნოთ ქასოშვილების ოჯახს.

ამ ოჯახის ხელმძღვანელი ლექსა და მისი ძმა ბიძინა ითვლებოდნენ პირველი თაობის წარმომადგენლებად. ლექსას შვილები (ვანკა, იოსება, მიხა) და ბიძინას ვაჟები (კოტე, პავლე, სოლომონა, ყარამანა, ნიკო) შეადგენდნენ მეორე თაობას, ხოლო მესამე თაობის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ანდრო, მარტია, პეტრო (ვანკას შვილები); იაგორა, ციცი (მიხას შვილები); გიძილა, საბა, იაკობა, მილი (პავლეს შვილები). ასე გამოიყურება ქასოშვილების ოჯახის შემადგენლობა არასრული აღწერილობის მიხედვით, მაგრამ მთხრობელთა ჩვენებიდან ის კი ნათლად ირკვევა, რომ გაყრის წინ მასში გაერთიანებული ყოფილა 54 სული და ერთდროულად 12 აკვანი მდგარა, რაც ოჯახის რიცხობრივი სიდიდის მანიშნებელია.

განხილული ეთნოგრაფიული მასალა საექვოს არ ხდის იმ გარემოებას, რომ საკვლევ რეგიონში გადმონაშთის სახით შემორჩენილი დიდი ოჯახის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ მხარეს წარმოადგენდა მრავალსულიანობა და რამდენიმე თაობის ერთად ცხოვრება. ეთნოგრაფიულ მონაცემებს მხარს უჭერს ქსნის საერისთავოს 1781 წლის სტატისტიკური აღწერილობაც¹. ეს დოკუმენტი გვიჩვენებს

¹ ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა. „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, ტ. 45, თბილისი, 1951.

აღწერილი ოჯახების წარმომადგენელთა რიცხოვნად სხვაობას, რადი და პატარა ოჯახების თანაარსებობით უნდა აიხსნას. ასევე დიდი და პატარა ოჯახების თანაარსებობამ განაპირობა ის გარემოება, რომ ზემოთ დამოწმებული 1886 წლის სტატისტიკური მონაცემების მიხედვითაც, ქსნის ხეობაში ოჯახი საშუალოდ 8—12 სულისაგან შედგებოდა. მარტოოდენ ინდივიდუალური ოჯახების არსებობის პირობებში ასეთი საშუალო სიდიდეები გამორიცხულია. უფრო მეტიც, ინდივიდუალური ოჯახი არამც თუ საშუალოდ 8—12 სულს მოიცავდა, არამედ ასეთ სულადობას იშვიათად აღწევდა. მაშასადამე ქსნის ხეობის XVIII—XIX სს. სტატისტიკაც ეთნოგრაფიულ მასალას ეხმაურება და ინდივიდუალურ ოჯახთან ერთად გადმონაშთური ფორმით შემონახული საოჯახო თემის არსებობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

*

ქსნის ხეობაში ოჯახის ძირითად საარსებო საშუალებას წარმოადგენდა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, რომელთა განვითარების დონე განისაზღვრებოდა ხეობის გეოგრაფიული მდებარეობით და სამეურნეო პირობებით. სწორედ ეს მომენტი ჰქონდა მხედველობაში ვახუშტი ბაგრატიონს, როდესაც ხეობის მეურნეობას გეოგრაფიულ გარემოსთან კავშირში განიხილავდა. მისი აღწერილობის თანახმად, ქსნის ხეობა ზებეყურის მთის ქვემოთ ხასიათდება ტიპური ბარული მეურნეობით. ამ მოსავლიან ზოლში ბალ-ვენახებსაც აშენებენ. ზებეყურის მთის ზემოთ კი ხეობა ვიწრო და ტყიან-კლდიანია, სხვა მთიანი ადგილების მსგავსად მწირია და არც მებაღეობა-მევენახეობას მისდევენ. საკუთრივ ქსნის ხეობის ზემო წელთან ერთად ასევე მთური სამეურნეო პირობები არსებობდა ცხრაძმის, ჟამურისა და ჭურთის ხეობებში (გვ. 68—69).

ქსნის ხეობის მეურნეობის დახასიათებისას გეოგრაფიულ გარემოს ყურადღებას აქცევდნენ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დამკვირვებლებიც. გაზეთ „ივერიაში“ (1890 წ. № 197) გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ უავტორო კორესპონდენციაში აღნიშნულია, რომ ქსნის ხეობის მცხოვრებნი მისდევენ ხვნა-თესვას და მესაქონლეობას, უმთავრესად მეცხვარეობას. იქვე ხაზგასმულია, რომ ხეობის

ქვედა ნაწილში მევენახეობა-მებაღეობასაც მნიშვნელოვან როლს უჭირავს.

ხეობის მთისა და ბარის ასეთსავე დახასიათებას გვაძლევს კ. შალიკოვი და იმასაც აღნიშნავს, რომ უმიწობით ძალზე გაჭირვებული მთიელები პურს დამატებით ქართლში ყიდულობენ. ხეობის მთიან ზოლსა და ბარს შორის მეურნეობრივი განსხვავების ნიშნად ავტორს მიაჩნია ის ფაქტორიც, რომ მთაში იყენებდნენ ორი უღელი ხარის პატარა გუთანს, ხოლო ბარად ხნავდნენ ქართულ გუთანში შებმული რვა უღელი ხარით¹.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტი და XIX საუკუნის დამკვირვებლები ერთიმეორისაგან მკვეთრად განსხვავებენ ქსნის ხეობის სამეურნეო პირობებს მისი მთისა და ბარის მიხედვით. ეს მომენტი გათვალისწინებული აქვთ საბჭოთა მკვლევართაც.

ეთნოგრაფიული კვლევის საფუძველზე ქსნის ხეობის სამეურნეო დახასიათება ვერტიკალური ზონალობის ჭრილში მოგვცა გ. ჩიტაიამ. როგორც იგი წერს. „ქსნის ხეობაში მოცემული იყო ბუნებრივ პირობებთან შეფარდებული სამი სახის მეურნეობა: ბარული (ლენინგორამდე), მთის ძირის (დაახლოებით ლარგვისამდე) და მთის ზოლისა (ლარგვისზევით)“². გ. ჩიტაიას დაკვირვებით, „ეს მხარე (ლარგვისსზევით — ვ. ი.) ტიპური მთის ზოლია, სადაც წამყვანი როლი მეურნეობაში მესაქონლეობას ეკუთვნის, ამიტომ მიწისმოქმედება აქ მეორე რიგის მეურნეობაა“ (გვ. 484).

გ. ჩიტაიას ნაშრომის ამავე გვერდზე ვკითხულობთ: „ქსნის ხეობის მთის ზოლში ტიპური ალპური ლანდშაფტის მეურნეობა იყო. მთის ზოლის პირობებში სახნავი მიწის მეტისმეტად სიმცირის გამო მოსახლეობა საუკუნეების მანძილზე იძულებული იყო ბუნებისაგან გამოეგლიჯა საყანედ გამოსადეგი მიწის თითოეული ნაკუწი“.

სოფ. დადიანეთის მაგალითზე გ. ჩიტაია იქვე გვაცნობს მიწის დამუშავების წესსაც: „აქ იციან „ანეული“ (ზაფხულში — ივლისი,

¹ К. Ш а л и к о в. Описание Ксанского участка, Душетского уезда, Тифлисской губернии. «Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества», кн. XVI, Тифлис, 1894, 249, 255.

² გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქსნური მთის გუთანი, „ენიშის მოამბე“, ტ. V—VI, თბილისი, 1940, 486.

ავვისტო). ანეულად ხნავენ მეტწილად „ზვარეში“... იციან აგრეთვე „ნაოში“ (სექტემბერში; ნაოშსაც მეტწილად ზვარეში ხნავენ) და „ახალთესლი“ (გაზაფხულზე) იხვენება მეტწილად „ჩრდილებში“ (ჩრდილოეთის მხარე)“.

გ. ჩიტაიას არ ეთანხმება დ. გვრიტიშვილი და თავის მხრივ შენიშნავს: „გ. ჩიტაია ძირითადად სწორია, მაგრამ ზოგი რამ არ უნდა იყოს ზუსტი; მაგალითად, „ანეული“ მართლაც იციან „ზვარეში“, მაგრამ არა მთელ „ზვარეში“, არამედ „ზვრის“ იმ ადგილში, სადაც ვაკეა. საქმე იმაშია, რომ „ანეული“ ივლის-ავვისტოში იხვენება, უნდა დათესონ კი ოქტომბერ-ნოემბერში. ამის გამო, თუ ფერდობი მოხნეს, მოსალოდნელია დიდი ნიაღვრების დროს ხნული ისე გააფუჭოს წყალმა, რომ არა მარტო საყანედ, არამედ მიწადაც აღარ გამოდგეს“¹.

დ. გვრიტიშვილი ამავე ნაშრომში შეეხო მეურნეობის ცალკეულ სახეობათა განვითარების დონეს და ვახუშტის ცნობებზე თუ სხვა ისტორიულ მონაცემებზე დაყრდნობით დაასკვნა: „ქსნის საერისთავოს მთიან ზოლში შემინდვრეობა ნაკლებად იყო განვითარებული, აქ ის მხოლოდ დამხმარე ხასიათს ატარებდა, ხოლო მეურნეობის ძირითად დარგს მესაქონლეობა წარმოადგენდა“ (გვ. 151).

1968 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში („ქსნის ხეობა“) ს. მაკალათია ქსნის ხეობის ზემო და ქვემო წელს ერთმანეთისაგან განასხვავებს როგორც მისი მთური და ბარული მეურნეობით, ისე დასახლების ფორმით და სოციალური ნიშნებით. მისი აღწერილობის თანახმად, ქსნის ხეობის „ზემო მხარე მთაგორიანია, ლამაზი ტყით მოსილი, მწვერვალები კი ალბური მდელოთი ამწვანებული. ქვემო მხარე წარმოადგენს დიდ ვაკეს, სადაც გაშლილია მუხრანის ველი ნაყოფიერი ბალ-ვენახებით“ (გვ. 3). მისივე დაკვირვებით, ხეობის ზემო და ქვემო ნაწილის სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობების შესაბამისად „ხეობის სათავეებისათვის დამახასიათებელი იყო შეჯგუფებული დასახლება, ხოლო ქვემოთ სოფლები უფრო გაშლილად იყო დასახლებული“ (გვ. 28). ამ შეჯგუფებული (მთური) დასახლების ერთ-ერთ სოციალურ მომენტად ს. მაკალათიას მიაჩნია

¹ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 153.

სოფლების მონოგენურობა, რაც ნაჩვენებია აქვს ქარჩოხის, ხევის
 ბის მაგალითზე (გვ. 108), ხოლო ცალკეული სოფლების (ლოგვი
 სი, დადიანეთი) თანამედროვე მონაცემების საფუძველზე მეურნეო-
 ბის წამყვან დარგად თვლის მესაქონლეობას (გვ. 81, 100).

ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობაზე დაყრდნობით გ. თო-
 გოშვილი ქსნის ხეობაში, მისი ზემო და ქვემო ნაწილის შესაბამი-
 სად, მთურსა და ბარულ მეურნეობას ხედავს, რომელთაგან მთუ-
 რი მეურნეობა წარმოადგენდა ქსნის ხეობის სათავეებში მცხოვრე-
 ბი ოსების საარსებო წყაროს¹.

ცენტრალური კავკასიის მთიელთა საოჯახო ყოფის შესწავლი-
 სადმი მიძღვნილ შემოხსენებულ ნაშრომში (გვ. 212—245) ჩვენც
 მოგვეცა შესაძლებლობა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემე-
 ბის საშუალებით გვეთქვა, რომ ქსნის ხეობის სათავეებში, ისევე
 როგორც ამიერ და იმიერკავკასიის მთიანეთში მცხოვრები ოსების
 ძირითად საარსებო წყაროს წარმოადგენდა მესაქონლეობა და
 მთური მიწათმოქმედება, რომელთაგან თავისი ხვედრითი წონით
 მესაქონლეობას წამყვანი ადგილი ეკუთვნოდა.

1966 წლის ზაფხულში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის
 მიხედვით იგივე შეიძლება ითქვას ქსნის ხეობის სათავეებში მცხოვ-
 რებ ქართველ მთიელთა შესახებ, რაც დასტურდება ზემოთ აღწე-
 რილი ოჯახების ეკონომიური მდგომარეობის ამსახველი კონკრე-
 ტული მონაცემებითაც. მაგალითად, კაჭიურების ქონებას შეადგენ-
 და ერთი დიდი სახლი (დარბაზი) მასზე მიშენებული ბოსლითა და
 ცხვრის სადგომით, 20 დღიურამდე სახნავი მიწა, დაახლოებით 200
 ფუთი თივის მოსათიბი ადგილი, შვიდი ცხენი, რვა ხარი, შვიდი მეწ-
 ეელი ძროხა, 25-სულამდე მოზარდი (ხბო, დეკეული, მოზვერი), 100
 თხა, 700 ცხვარი და ოთხი ძაღლი.

გიორგი ბეროს ძე ჩიტიშვილის მეთაურობით სოფ. ჩიტიანში
 გაუყრელად მცხოვრებ ოჯახს თავდაპირველად ჰქონია ერთი დიდი
 სახლი. ოჯახის გაყრის გამო კიდევ აუშენებიათ ორი პატარა სახლი—
 ერთი ოჯახის წევრთა ნაწილის საწოლად, ხოლო მეორე სასტუმ-
 როდ. დიდ ძველ სახლში დღისით მთელი ოჯახი იმყოფებოდა, ხო-
 ლო იქ ღამით ნაწილი იძინებდა. ამ სახლებთან ერთად ოჯახს

¹ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს.,
 თბილისი, 1969, 69—70.

ჰქონია ბოსელი, კალო და საბძელი. მათი სახნავ-სათესი ნაკვეთე-
ბი 10 დღიურს შეადგენდა. პირუტყვიდან ჰყოლიათ 10—12—13 მეწველი ძროხა, 12 მოზარდი, 500 სული თხა და ცხვარი,
რვა საუნაგირე და ორი საკვიცე ცხენი. საკვიცე (ჭაკ) ცხენებს იყე-
ნებდნენ ცხვრის საზამთრო საძოვრებზე გამგზავრება-ეკიპირები-
სას. რვა საუნაგირე ცხენიდან კი ერთი ეკუთვნოდა დიასახლისს,
ხოლო შვიდი ოჯახში მყოფ შვიდ სრულწლოვან მამაკაცს. საჯდო-
მი ცხენები ამ ოჯახის გაყრამდევე იყო გაპიროვნებული, ვინაიდან
ყოველი ვაჟკაცის სახელზე ცხენი უნდა ყოფილიყო; სხვის ცხენზე
შეჯდომა მიუღებელი ყოფილა.

სოფელ უკანუბანში მცხოვრებ ჩიტიშვილების გაუყრელ ოჯახს
სახლთან და სამეურნეო ნაგებობებთან ერთად ჰქონდა 10 დღიური
სახნავ-სათესი მიწა, ხოლო ჰყავდა ხუთი ცხენი, რვა ხარი, ათი
ძროხა, შვიდი მოზარდი და 500 ცხვარი.

ამავე სოფელში პავლიაშვილების ოჯახი გაყრამდე ფლობდა
ერთ სახლს თავისი სამეურნეო ნაგებობებით, 20 დღიურამდე სახ-
ნავს, ოთხ ცხენს, ოთხ ხარს, რვა ძროხას, ოთხ ხბოს და 150
ცხვარს, რომელნიც ზამთრობით ადრე მუხრანსა და ქსოვრისში მი-
უდიოდათ, ხოლო შემდეგ ყიზლარში.

სოფ. მორბედანში მცხოვრები ქასოშვილების 54-სულიანი
ოჯახის დოვლათს შეადგენდა ერთი დიდი სახლი (დარბაზი), ბო-
სელი, კალო, საბძელი, წისქვილი, 20 დღის სახნავი, ცხრა ცხენი,
ექვსი უღელი ხარ-კამეჩი, ოცამდე სული ძროხა და მოზარდი, 500
თხა და 1500 ცხვარი.

ზემოთ აღწერილი დიდი ოჯახებიდან მხოლოდ კაჭიურებსა და
პავლიაშვილებს მოჰყავდათ თავისთვის საკმარისი პურეული. 20
დღიურიდან მიღებული მოსავალი თუ ერთ ოჯახს ჰყოფნიდა და
მეორეს არა, ეს გაპირობებული იყო ოჯახის რიცხოვრივი შემად-
გენლობით. თუ კაჭიურების 23-სულიანი ოჯახისთვის 20 დღიური
საკმარისი იყო, იგივე 20 დღიური ვერ აკმაყოფილებდა ქასოშვი-
ლების 54-სულიანი ოჯახის მოთხოვნილებას, რის გამო ისინი და-
მატებით პურს ყიდულობდნენ.

პურის კრიზისს ქსნის ხეობაში ვერც სანადელო სისტემამ უშ-
ველა. კომლებზე ნადელების განაწილებამ გაზარდა გაყრისაკენ
მიდრეკილება ნადელების ხელში ჩაგდების მიზნით, მაგრამ მიწების

სიმცირის გამო, როგორც ჩანს, ერთ აღრინდელ ნადელზე
 ლიც გაუყოფელ ოჯახს ეკუთვნოდა, შემდეგში, ოჯახის გაყრის შე-
 დეგად, რამდენიმე კომლი აღმოჩნდა. უსათუოდ ოჯახების გაყრის
 მიხედვით უნდა მომხდარიყო ნადელების დაქუცმაცება, რის შე-
 სახებაც კ. შალიკოვი წერდა: 1866 წელს თითოეულ კომლს გამო-
 უყვეს არაუმეტეს ხუთი დესეტინა სარწყავი ან შვიდნახევარი დე-
 სეტინა ურწყავი მიწა. 1894 წელს გამოქვეყნებულ ამ ნაშრომში
 ავტორი აღნიშნავს, რომ ამჟამად კომლთა რაოდენობამ იმდენად
 იმატა, რომ თავდაპირველად ერთი კომლისთვის გამოყოფილი ნა-
 დელი ახლა ექვს-შვიდ კომლს ეკუთვნის. მისივე ცნობით, ნადე-
 ლების დაქუცმაცების პროცესი იმდენად გაღრმავებულა, რომ
 ზოგან ერთ კომლზე მხოლოდ ნახევარი დესეტინა მიწა მოდიოდა
 (გვ. 251).

ქსნის ხეობის სათავეებში მცხოვრები ოჯახების დიდი ნაწილი,
 ისევე როგორც მთიელთა უმრავლესობა, პურის დანაკლისს ბარად
 შექმნილი მარცვლეულით ივსებდა. როგორც მთხრობლები აღნი-
 შნავენ, ადგილობრივი მოსავლით ოჯახის მოთხოვნილებას თუ
 კი ვინმე უზრუნველყოფდა, მხოლოდ ახოს აღებით, რაც თავის
 მხრივ დამოკიდებული იყო ერთი მხრივ საახოე ადგილის ვარგისი-
 ანობაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, ოჯახის მუშახელის რაოდენო-
 ბაზე.

პურეულით მომარაგების უმთავრეს საშუალებას წარმოადგენ-
 და ბართან კავშირი, რაც სხვადასხვა გზით ხორციელდებოდა. ზო-
 გი იქ მიწის ნაკვეთს იჯარით იღებდა იმ პირობით, რომ მამულის
 პატრონს დარჩენოდა მოსავლის ერთი მესამედი. ზოგი მიდიოდა
 სამუშაოდ (ბარვის, თიბვის, მკის დროს) მუხრანში, წილკანში,
 დიღომში და შრომის საზღაურად პურს იღებდა. პურეულით მო-
 მარაგების მესამე საშუალებას წარმოადგენდა მისი შექმნა ფულით
 ან ნატურალური გაცვლით. გაჭირვებული მთიელებისათვის უფრო
 ხელმისაწვდომი ყოფილა ხორბალთან შედარებით იაფფასიანი ქე-
 რი და სიმინდი. სიმინდი უმთავრესად მოჰქონდათ ჩრდილო კავ-
 კასიიდან, ხოლო ქერს ყიდულობდნენ ქართლის სოფლებში.

მარცვლეულის შესაძენად საჭირო ფულის წყაროს წარმოად-
 გენდა საქონლის ნამატი და მესაქონლეობიდან მიღებული პრო-
 დუქცია, ხოლო ნატურალური გაცვლის საგნები იყო მთიელთა ად-
 გილობრივი ნაწარმი. ჭურთის ხეობაში, ქარჩოხის ხეობასა და ჟამურ-

ში ამზადებდნენ ხის ჭურჭელს (ჯამი, კოვზი, ტაბაკი, პინჯარა, ხაჭაპურთხაპი, ლი, კალათი...), რასაც ასაღებდნენ როგორც ქსნის ხეობის სოფლებში (უმთავრესად ხეობის ქვემო ნაწილში), ისე მის ფარგლებს გარეთ. საკუთრივ ქსნის ხეობაში მთიულეთსა და ხევში ხის ნაწარმს ყიდდნენ ფულზე ან ცვლიდნენ ყველ-ერბოსა და მატყლზე, ხოლო ქართლში უმთავრესად ცვლიდნენ პურეულზე.

ხის ჭურჭლის დამზადება აქ შინამრეწველობის დონეს არ გასცილებია, რაც მისი მწარმოებელი ოჯახისთვის შემოსავლის დამხმარე წყაროს წარმოადგენდა. ასევე შინამრეწველობის ფარგლებში ხდებოდა ქსნის ხეობაში (ცხავატში) კერამიკის წარმოება, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ მეჭურჭლეობა ცხავატელთა ძირითადი საქმიანობა იყო და ოჯახის მთავარ საარსებო საშუალებასაც ის წარმოადგენდა. კ. შალიკოვის ცნობით, XIX საუკუნის მიწურულში სოფ. ცხავატში 40 კომლზე მეტი მისდევდა მეჭურჭლეობას, რისთვისაც ჰქონიათ რვა გამოსაწვავი ღუმელი, ყოველწლიურად ცხავატში მზადდებოდა 7000 მანეთზე მეტი ღირებულების ჭურჭელი (გვ. 255).

მეჭურჭლეობის ძველთაძველი ტრადიცია საბჭოთა ეპოქაშიც ინტენსიურად ვითარდებოდა. 1938 წლის ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ დაადასტურა, რომ მეჭურჭლეობა ცხავატში კვლავ ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა, რაშიაც ყველა ოჯახი აქტიურად იყო ჩაბმული¹. ლ. ბოჭორიშვილის დაკვირვებით, ჭურჭლის დამზადება ორივე სქესის ხელობად ითვლებოდა, ხოლო ქვევრისა და თორნის კეთება უმთავრესად მამაკაცებს ჰქონიათ მინდობილი. ცხავატელთა თიხის ნაწარმს დიდი გასავალი ჰქონდა ქსნის ხეობის გარდა ქართლ-კახეთში და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, სადაც მისი გატანა საპალნით ხდებოდა.

ქსნის ხეობისადმი მიძღვნილ ნაშრომში (გვ. 75—77) ამავე გარემოებას მიაქცია ყურადღება ს. მაკალათიამ, ხოლო ჩვენ მიერ 1966 წელს შეკრებილი მასალის მიხედვითაც ლიტერატურაში აღნიშნული ვითარება დასტურდება. მოხრობლებმა არა მარტო ის გვაუწყეს, რომ ცხავატელთა საოჯახო მეურნეობაში მეჭურჭლე-

1. გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, „ენიშკის მოამბე“, IV, ტფილისი, 1939; იქვე იხ. ლ. ბოჭორიშვილი, ქსნის ხეობაში მივლინების მოკლე ანგარიში.

ობას მთავარი ადგილი ეჭირა, არამედ ისიც აღნიშნეს, რომ ბარათის მას სცვლიდნენ პურზე, ხოლო მთიულეთსა და ხევში უმთავრესად ყველ-ერბოსა და მატყლზე.

წინაპართაგან გაკვალული გზა-ბილიკებით ქსნისხეველები ხევში ახლო წარსულშიც ხშირად გადადიოდნენ. როგორც ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიშში გ. ჩიტაიამ მიუთითა, ცხავატიდან ხევ-მთიულეთში კერამიკის გატანის მარშრუტი იყო: ცხავატი, ქაისხევი, ანანური, ფასანაური, მღეთე, კობი, ყაზბეგი.

ჩვენი მთხრობლების განმარტებით, ქაისხევზე გავლით მოსახერხებელი იყო მოხვედრა მთიულეთის ქვემო ნაწილში. მთიულეთის ზემო ნაწილში და ხევში მოსახვედრად კი უფრო მოკლე გზა არსებობდა. ქარჩოხის ხეობაში სოფ. ელოიანის გავლით და დიდი აღმართის დაძლევიტ ადიოდნენ ლომისაზე, აქედან ჩადიოდნენ სოფ. მღეთაში და ღამე იქ ჩერდებოდნენ. აქედან გასვლა შეეძლოთ როგორც მთიულეთის სოფლებში, ისე ჯვრის უღელტეხილის გადავლიტ ხევში გადასვლაც. ყოველ შემთხვევაში, ხევში მხოლოდ ამ მარშრუტით უვლიათ.

აღნიშნული მარშრუტის გავლიტ ქსნისხეველებს ხევში გადაქონდათ თიხის ნაწარმიდან უმთავრესად საძვებლები და ერბოს შესანახი ქოთნები, ხოლო ხის ნაწარმიდან უფრო მეტად ცხრილები და კალათები. ქსნელებს (როგორც ქსნის ხეობის მცხოვრებლებს მოხვევები უწოდებენ) თავისი საპალნეებით ხევში ზოგჯერ ეზღაც შეხვდებით, რომლებიც ცდილობენ თავიანთ ნაწარმში საფასურად მიიღონ ფული ან მატყლი, განსხვავებით თუნდაც 1930—1940-იანი წლებისაგან, როდესაც ისინი თავიანთ საქონელს ცვლიდნენ არა მარტო მატყლზე, არამედ რძის პროდუქტებზე და თვით ქერზედაც კი. ეს უმთავრესად ხდებოდა შემოდგომაზე, კალოობის დროს. მოხვევები თავისი ისედაც ცოტა მოსავლიტ ჭურჭელს იძენდნენ, მაგრამ პურს შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში ყიდულობდნენ. ხევში მარცვლეულის მოყვანის შეწყვეტის შემდეგ კი (სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ) ნატურალური გაცვლის შემოადნიშნული სისტემიდან ქერიც ამოვარდა.

მეჭურჭლეობა ცხავატში დღესაც არაა დავიწყებული. აქ მცხოვრებნი (ბუნტური, სუხაშვილი, გოგიჩაშვილი...) კვლავ ამზადებდნენ ქვევრებს და თავიანთ წინაპართა ხელობას ჯერ კიდევ

უნარჩუნებენ სიცოცხლეს, მაგრამ მეტად შემცირებული ბით. პირველ რიგში ამის მაჩვენებელია სხვაგან გადასახლების შედეგად მოსახლეობის შემცირება. როგორც მთხრობლებმა გადმოგვცეს, 1930-იან წლებში ცხავატში ასამდე კომლს უცხოვრია, ხოლო ამჟამად (იგულისხმება 1966 წელი, როდესაც მასალა ჩავიწერეთ) ოციოდე კომლია დარჩენილი. თითქმის ასეთსავე მდგომარეობას ხედავს ს. მაკალათია, რომლის ცნობით, ადრინდელი 80 კომლის ნაცვლად მისი იქ ყოფნის დროს 28 კომლი ყოფილა (გვ. 75).

XIX საუკუნის 80-იან წლებთან შედარებით, როდესაც ცხავატში 40 კომლზე მეტი იყო (კ. შალიკოვის ცნობით), XIX საუკუნის 30-იან წლებში კომლთა რიცხვის ასეთი ზრდა (80—100 კომლი) გამოწვეული ჩანს დიდი ოჯახების დაყოფით. მართალია, გ. ჩიტაია ზემოხსენებულ საექსპედიციო ანგარიშში აღნიშნავს, რომ ქსნის ხეობის მთიან ზოლში არსებულ ძველებურ სახლში (ე. წ. „დევ-გმირთ სახლში“) ბოლო დრომდე მრავალრიცხოვანი ოჯახი მოსახლეობდა და გაუყრელად ცხოვრების ტრადიციის ხანგრძლივად არსებობაზე მიგვითითებს ჩვენ მიერ შეკრებილი მასალაც, მაგრამ, ამასთან ერთად, ისიც ცხადია, რომ XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე შეუნელებლად მიმდინარეობდა ამ დროისათვის შემორჩენილი დიდი ოჯახების გაყრა-დანაწილების პროცესი. ცხავატში კომლთა რაოდენობის აღნიშნული სხვაობაც ამითი აიხსნება.

განხილული ეთნოგრაფიული მასალა და ლიტერატურული მონაცემები იმ გარემოებაზე მიგვითითებენ, რომ ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა ყოფაში, ისევე როგორც მათ მეზობლად მცხოვრებ ოსთა ცხოვრებაში, მეურნეობის ძირითადი დარგები იყო მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, ხოლო შემოსავლის დამხმარე წყაროს წარმოადგენდა შინამრეწველობა. მაგრამ შინამრეწველობის სფეროდან თუ ხის დამუშავება დამხმარე ხასიათის საქმიანობად ითვლებოდა, სოფ. ცხავატი სპეციფიკურ მდგომარეობას გვიჩვენებს, ვინაიდან მის კერამიკულ წარმოებას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. რაც შეეხება მეურნეობის ძირითად დარგებს, ამათგან ქსნის ხეობის მთიან ზოლში მიწათმოქმედება მეტად შეზღუდული იყო და მოსახლეობის მინიმალურ მოთხოვნილებასაც ვერ აკმაყოფილებდა. ამიტომ პურის მარაგის შევსების მთავარი წყარო იყო მესაქონლეობის პროდუქ-

ცია და საქონლის ნამატი, რის გამო წამყვანი ადგილიც მესაქონლეობას ეკუთვნის. მსხვილფეხა საქონელს წელიწადის ყოველ ადგილობრივ ინახავდნენ (საძოვრებითა და ბაგური კვებით), ხოლო ცხვარი ზამთრობით მიუდიოდათ ქართლისა და ჩრდილო კავკასიის საზამთრო საძოვრებზე. საზამთრო საძოვრებზე გადარეკვამდე კი ცხვარს ამყოფებდნენ თავიანთ მთებში ან მეზობელ კუთხეებში.

მთხრობლების ცნობით, ცხვრის პატრონები საბალახეს უხდიდნენ თავადებსა და აზნაურებს, ვისაც ეს საძოვარი ეკუთვნოდა. საშუალოდ 100 სული ცხვრის ძოვება შეფასებული ყოფილა ერთ ცხვარად. მსხვილფეხა საქონელზე საბალახე გადასახადი არ ყოფილა. ვისაც ბევრი ცხვარი ჰყავდა, ისინი მთებს სხვა ხეობებშიც ქირაობდნენ საბალახეს გადახდის პირობით. გადასახადი დაწესებული ყოფილა ტყით სარგებლობის გამოც, კომლზე რვა მანეთი, ხოლო ერთ სანადელოზე (ოთხ დღიურზე) შეწერილი ჰქონიათ კომლზე ერთნახევარი მანეთი წელიწადში. ამასთან დაკავშირებით კ. შალიკოვიც აღნიშნავდა, რომ მთაში ნატურალური გადასახადი ბოლო დროს შეიცვალა ფულადი გადასახადით. მისივე ცნობით, ოჯახი ერთ დესეტინა სახნავ-სათეს ადგილში იხდიდა სამ მანეთს, სათიბში ორ მანეთს, საძოვარში ერთ მანეთს, ხოლო ტყით სარგებლობაში სამ მანეთს (გვ. 251).

ქსნის ხეობაში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მთიან კუთხეებში (მთიულეთ-გუდამაყარი, ხევი, ფშავი...), ცხვარი განსაკუთრებით მომრავლდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც ჩრდილო კავკასიის ველების გამოყენების შესაძლებლობა შეიქმნა. ამ დროიდან მან მესაქონლეობის სფეროშიც უპირატესობა მოიპოვა და ქსნის ხეობის მთიელთა ეკონომიკაში პირველი ადგილი დაიმკვიდრა, როგორც მთური მეურნეობის ყველაზე რენტაბელურმა დარგმა.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ცხოვრების დონით ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ არა მარტო ცალკეული ოჯახები, არამედ ქსნის მთიან ზოლში ყველა სოფელი ერთნაირ სამეურნეო პირობებში არ იმყოფებოდა. მეურნეობის ცალკეული დარგების განვითარების მასშტაბით მათ შორის განსხვავებას ჰქონდა ადგილი. მაგრამ მთის სოფლებისა და ოჯახებისათვის საერთო ის იყო, რომ

არ არსებობდა მეურნეობის დიდი მასშტაბით განვითარების შესაძლებლობა. განსაზღვრული სამეურნეო ბაზის გამო ნამატი მთის-ლეობაც იძულებული ხდებოდა მთიდან ჩამოსახლებულიყო მთის-ძირა ზოლსა და ბარში. მოსახლეობის ამგვარ ადგილმონაცვლეობას ქსნის ხეობის მაგალითზე დასახლებულ ანგარიშში შეეხო გ. ჩიტაია და ამის მიზეზად მიიჩნია „პრიმიტიული, არა ინტენსიური მეურნეობის არსებობა“, ისევე როგორც „პრიმიტიული მთის მეურნეობასა და ბუნებრივ პირობებთან“ შეგუებულად სცნო ხეობაში არსებული საცხოვრებელი ნაგებობაც.

როგორც ქსნის ხეობის სათავეებიდან, ისე საქართველოს სხვა მთიანი კუთხეებიდან ნამატი მოსახლეობა რომ ბარისაკენ მიიღტვოდა, ეს სადავო არაა, მაგრამ აღნიშნული ვითარება აიხსნება არა მთისა და მისი მეურნეობის პრიმიტიულობით, არამედ ლიმიტირებული, ვიწრო სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობების არსებობით.

*

დიდი ოჯახის მმართველობისა და შრომის ორგანიზაციის სფეროში ქსნის ხეობის მთიელები, ისევე როგორც კავკასიის ხალხები საერთოდ, განმსაზღვრელ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ადამიანის სქესსა და ასაკს. ამის მიხედვით ოჯახში დიფერენცირებული იყო როგორც სამამაკაცო და სადედაკაცო, ისე საუფროსო და საუმცროსო ფუნქციები.

ქსნის ხეობაში გვიანობამდე შემონახულ ქართულ დიდ ოჯახში, იქვე არსებული ოსური დიდი ოჯახის მსგავსად, ყველაზე დიდი უფლებებით სარგებლობდა უხუცესი მამაკაცი, რომელსაც ჩაბარებული ჰქონდა ოჯახის საერთო ხელმძღვანელობა. ხნით უფროსობით პრიორიტეტი კარგად სჩანს შეკრებილი მასალიდან. თითქმის ყველა აღწერილი ოჯახის მმართველობის სტრუქტურამ გვიჩვენა, რომ ოჯახის საერთო ხელმძღვანელობა მინდობილი ჰქონდა ხნით უფროს კაცს. მაგალითად, კაჭიურების ზემოთ აღწერილი ოჯახის ხელმძღვანელი იყო პირველი თაობის წარმომადგენელი იაკობი. როდესაც იაკობი ღრმად მოხუცდა და ოჯახის მართვის უნარი დაკარგა, მისივე სურვილითა და ინიციატივით ოჯახს სათავეში ჩაუდგა მისი უფროსი შვილი ზაქარია.

ოჯახის ხელმძღვანელად ხნით უფროსის გამოყოფა ხდება არა მარტო ყოფილი უფროსის დაბერებისა და გადადგომის შემდეგ, არამედ ოჯახის მეთაურის გარდაცვალების შემდეგაც. ასე მოხდა, მაგალითად, ჩიტიშვილების ოჯახში სოფ. ჩიტიანში. ამ ოჯახის უფროსის — გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ოჯახს სათავეში ჩაუდგა მისი უფროსი შვილი ალექსა.

ხნით უფროსობის პრინციპი დაცული იყო ისეთ შემთხვევაშიც, როდესაც გარდაცვლილი ან დაუძღვრებელი მამის (ოჯახის უფროსის) ადგილს შვილი კი არ იჭერდა, არამედ ოჯახის უფროსის ძმა. მაგალითად, სოფ. უკანუბანში ჩიტიშვილების ოჯახის უფროსის — სიხას გარდაცვალების შემდეგ ეს მოვალეობა დაეკისრა მის ძმა გაბოს, ხოლო გაბოს გარდაცვალების შემდეგ ოჯახის მეთაური გახდა სიხას უფროსი შვილი გიორგი.

ყველა ზემოხსენებულ შემთხვევაში დაცული იყო უფროსის პრიორიტეტი. ერთ ოჯახში სიბერით დაუძღვრებელი მამის ადგილს იკავებს უფროსი შვილი, მეორე ოჯახში ასევე უფროსი ვაჟი სცვლის გარდაცვლილ მამას. მესამე ოჯახში თავდაპირველად ოჯახის ყოფილი მეთაურის შემცვლელად გვევლინება ძმა, ხოლო ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ ოჯახის მეთაური გახდა მეორე თაობის წარმომადგენელთა შორის ყველაზე უფროსი მამაკაცი.

ასევე ასაკის მიხედვით ხდებოდა ფუნქციების განაწილება ქალთა შორისაც. თუ ოჯახის საერთო ხელმძღვანელობა და უშუალოდ სამამაკაცო საქმის მეთაურობა უხუცეს მამაკაცს ჰქონდა მინდობილი, ქალთა შრომის ორგანიზატორი და მათ შორის ყველაზე დიდი უფლებების მქონე იყო დიასახლისი. დიასახლისის მოვალეობას ჩვეულებისამებრ ასრულებდა ყველაზე ხნიერი ქალი. ეს დასტურდება თუნდაც ზემოხსენებული ოჯახების მაგალითზეც. როდესაც კაჭიურების ოჯახს მეთაურობდა იაკობი, დიასახლისად იყო მისი მეუღლე სალომე. იმის შემდეგ კი, როდესაც სიბერით დაუძღვრებელი იაკობი შესცვალა მისმა უფროსმა ვაჟმა ზაქარიამ, სალომეს ადგილი დაიკავა ზაქარიას ცოლმა — რძლებს შორის ყველაზე უფროსმა.

დიასახლისის მოვალეობის შესრულება ასევე ასაკის მიხედვით ხდებოდა სოფ. უკანუბანში მცხოვრები ჩიტიშვილების გაუ-

ყოფელ ოჯახში. როდესაც ამ ოჯახის სათავეში იმყოფებოდნენ დიასახლისი იყო სიხას ცოლი. ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ დიასახლისი გახდა სიხას ძმის — გაბოს ცოლი მარო, ისევე როგორც ოჯახის ხელმძღვანელობა წილად ზედა გაბოს.

დიასახლისის საპატიო მოვალებების შესრულება ასაკისა და თაობების მიხედვით ხდებოდა ქსნის ხეობის იმ მონაკვეთშიც, რომელიც თავისი სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობებით მეკუთვნება ბარისა და მთისძირის მიჯნას. სახელდობრ, სოფ. იკოში სამ თაობამდე გაუყრელად მცხოვრები გიგაურების ოჯახს როდესაც გიორგი ხელმძღვანელობდა, დიასახლისი იყო მისი ცოლი. მათი გარდაცვალების შემდეგ ოჯახის მეთაური გახდა გიორგის უფროსი შვილი ივანე, ხოლო დიასახლისი ივანეს ცოლი. რამდენიმე წლის შემდეგ ეს ქალი გარდაიცვალა, რომლის ადგილი დაიკავა ივანეს ძმის ლექსოს ცოლმა. ოჯახის გაყრამდე ოჯახის უფროსი იყო ივანე, ხოლო დიასახლისის მოვალებას ასრულებდა მისი რძალი (ლექსოს ცოლი). მიუხედავად იმისა, რომ ივანეს მეორე ცოლიც ჰყავდა და მისი გარდაცვალების შემდეგ მესამედაც იქორწინა, დიასახლისად მაინც ლექსოს ცოლი იმყოფებოდა, როგორც რძლებს შორის ყველაზე ხნიერი.

ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა ყოფაში დადასტურდა ისეთი ვითარებაც, როდესაც ოჯახის გაყოფამდე დიასახლისის უცვლა არ ხდებოდა, რაც დამოკიდებული იყო ქალის სიკაცხლის ხანგრძლივობასა და უნარზე. მაგალითად, სოფ. ჩიტინში მცხოვრები ჩიტიშვილების გაუყოფელ ოჯახს ჯერ ხელმძღვანელობდა გიორგი, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ მისი უფროსი შვილი ალექსა, მაგრამ ოჯახის გაყრამდე დიასახლისის ფუნქციას ასრულებდა გიორგის მეუღლე (ალექსას დედა).

როგორც ვხედავთ, დიასახლისობის საპატიო მოვალეობის შესრულებაც ასაკის მიხედვით ხდებოდა. ამის შესაბამისად ოჯახში დიასახლისად იმყოფებოდა უმთავრესად ოჯახის უფროსის მეუღლე, მაგრამ ცოლ-ქმარს შორის ერთ-ერთის გარდაცვალების შემდეგ მდგომარეობა იცვლებოდა. თუ ოჯახის უფროსი სიკვდილის ან დაბერება-დაუძლურების გამო თავის სამოქმედო ასპარეზს ჩამოსცილდებოდა და მის ადგილს დაიკავებდა ძმა ან ბიძა-შვილი, მაგრამ მისი მეუღლე თავისი მოვალეობის შესრულების

უნარს ინარჩუნებდა, ასეთ შემთხვევაში ოჯახის უფროსობა და დიასახლისობა რძალ-მაზლს მოუწევდათ. ასეთივე მდგომარეობა იქმნებოდა დიასახლისად მყოფი ქალის (ოჯახის უფროსის მეუღლის) გარდაცვალების ან გადადგომის შემდეგაც, როდესაც მას სცვლიდა მისი მაზლის ცოლი. ისეთ შემთხვევაში კი, როდესაც ოჯახის უფროსის ადგილს დაიკავებდა მისი შვილი, ხოლო დიასახლისად ყოფნას განაგრძობდა ყოფილი უფროსის ცოლი ან რძალი, ოჯახის ხელმძღვანელობა მოუწევდათ ან დედასა და შვილს, ან ბიცოლასა და მაზლის შვილს. მაშასადამე, ოჯახის სათავეში ერთ შემთხვევაში იმყოფებოდა ცოლ-ქმარნი, მეორე შემთხვევაში რძალ-მაზლნი, მესამე შემთხვევაში დედა-შვილი, ხოლო მეოთხე შემთხვევაში ბიცოლა-მაზლისშვილი.

ქალთა შრომა-საქმიანობას უშუალოდ დიასახლისი ხელმძღვანელობდა, მაგრამ ამასთან ერთად ის პირადადაც შრომობდა, ვიდრე ამისი უნარი შესწევდა. მის მოვალეობას უმთავრესად შეადგენდა პურის გამოცხობა და საჭმელების მომზადება. თუ ოჯახი ძალიან მრავალრიცხოვანი იყო, ამ საქმეში დიასახლისს ეხმარებოდნენ უფროსი თაობის რძლებიც. გარდა ამისა, საუფროსო და საუმცროსო საქმიანობის შესაბამისად, უფროსი რძლები წველიდნენ საქონელს, ამზადებდნენ რძის პროდუქტებს, ქსოვდნენ, კერავდნენ, ქმარ-შვილს უვლიდნენ. ქსოვა, კერვა თუ ქმარ-შვილის მოვლა ასევე ევალეობდათ უმცროს რძლებსაც, მაგრამ რაკი მაინც გამოყოფილი იყო საუმცროსო საქმეები, უმცროსი რძლების უმთავრეს მოვალეობაში შედიოდა ბოსლის დასუფთავება, სახლის და ეზოს დაგვა, წყლის მოტანა და ა. შ. ამ მხრივ შედარებით მკვეთრად იყო გამოყოფილი პატარძლის ვალდებულება — წყლის მოტანა და დაგვა. ყოველივე ამასთან ერთად ქალები შრომობდნენ ხვნა-თესვის, მკა-ლეწვისა და თიბვის დროს. ამ სეზონური და საჩქარო სამუშაოების დროს ასაკის მიხედვით ფუნქციების განაწილება არ წარმოადგენდა დამახასიათებელ მოვლენას. ხვნა-თესვის დროს სარეველას ფესვებისა და ქვის აკრეფა, ისევე როგორც მკა, ძნის შეკონვა, ხვავის განიავება, თივის ფოცხვა და ა. შ. ყველა შრომისუნარიანი ქალის მონაწილეობით სრულდებოდა.

ამავე მიზეზის გამო, საქმიანობა მკვეთრად გაპიროვნებულ იარც მამაკაცებს შორის ყოფილა. სეზონურ სამუშაოებში ყველა შრომისუნარიანი კაცი ერთობლივად მონაწილეობდა, მაგრამ

ფუნქციების განაწილებას მათ შორისაც ჰქონდა ადგილი. მამაკაცთა ერთი ნაწილის ძირითად მოვალეობად ითვლებოდა შინამეურნეობა (ხვანა-თესვა, თიბვა, მკა-ლევვა, მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-პატრონობა), რის გამოც ამ მოვალეობის შემსრულებელს ერქვა შინაკაცი. მამაკაცთა მეორე ნაწილი ჩაბმული იყო მეცხვარეობაში, რაც განსაკუთრებით თვალსაჩინო გახდა ცხვრის მომრავლების შემდეგ. მეცხვარეთა საქმიანობაც სათანადო ორგანიზაციას მოითხოვდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი უპირატესობით სარგებლობდა სარქალი, რომელიც უსათუოდ თვითონ უნდა ყოფილიყო გამოცდილი მეცხვარე. ეს იმდენად მნიშვნელოვან ფაქტორად ითვლებოდა, რომ ზოგჯერ სარქლობას გარეშე კაცსაც კი მიანდობდნენ ხოლმე, როდესაც ოჯახის წევრთა შორის მცოდნე მეცხვარე არ აღმოჩნდებოდა. მაგალითად, კაქიურების ოჯახიდან ცხვარში მუდმივად დადიოდნენ გიგოლი, მისი შვილი ნიკო და ზაქარიას შვილი სოსე. ამ სამ კაცს შეეძლო ოჯახის კუთვნილი ცხვრის მოვლა, მაგრამ დოლის დროს საჭირო ყოფილა მეოთხე კაცის მიხმარებაც. ამ მიზნით აუყვანიათ ერთი გარეშე მწყემსიც (თავიანთი ნათლიმამა ბესა შათაქიშვილი), მაგრამ სარქლობა ბესასთვის ჩაუბარებიათ, ვინაიდან ის მცოდნე მწყემსი ყოფილა.

აღნიშნული ვითარება თავის მხრივ მეცხვარეობის დიდი სამეურნეო-ეკონომიური მნიშვნელობით უნდა აიხსნას. მისი განვითარებით დაინტერესებული ოჯახი, რომელსაც გამოცდილი მეცხვარე არ ჰყავდა, იძულებული იყო ეს საპასუხისმგებლო საქმე გარეშე კაცისათვისაც კი მიენდო, მაგრამ ასეთი ღონისძიება მაინც ერთგვარ გამონაკლისად უნდა ჩაითვალოს. ჩვეულებისამებრ სარქლად უნდა ყოფილიყო ოჯახის ერთ-ერთი გამოცდილი წევრი. მაგალითად, ჩიტიშვილების ოჯახს (სოფ. ჩიტიანი) თთხი მოჯამაგირე ჰყოლია, რომელთაგან ორი ემსახურებოდა შინამეურნეობას (მიწათმოქმედება, მსხვილფეხა მესაქონლეობა), ხოლო ორი ცხვარს მწყემსავდა. ორივე მათგანი რიგით მწყემსებად იმყოფებოდნენ ჯამაგირის მიღების პირობით. ოჯახის წევრთაგან ცხვარში რიგითი მწყემსი იყო ჩვენი მთხრობელი — გიორგი (დაბად. 1890 წ.), ხოლო ოჯახიდან სარქლის მოვალეობას ასრულებდა ვანო. ზაფხულობით ის პატარა ლიახვის ხეობაში ქირაობდა სამოვრებს (სანგალი, ფახური, ლაქაური, გალადური), ხოლო ზამთრობით ამ

საქმეს აწესრიგებდა ჩრდილო კავკასიის საძოვრებზე. ოჯახის წევრები ნარჩენ წევრთაგან თვით ოჯახის თავდაპირველი უფროსი შვილი იყო. გი შინამეურნეობას ემსახურებოდა. მისი უფროსი შვილი ალექსა, რომელიც შემდეგ ოჯახის მეთაური გახდა, უმთავრესად ასევე შინამეურნეობაში იყო ჩაბმული. ალექსას მესამე ძმა ბეროც (მეორე ძმა ვანო იყო სარქალი) შინამეურნეობას მისდევდა და გამოცდილი გუთნისდედა ყოფილა.

სანიმუშოდ დამოწმებული ფაქტობრივი მონაცემები იმ გარემოებაზე მიგვითითებენ, რომ ოჯახის შრომისუნარიან მამაკაცებთან ერთად ოჯახის ხელმძღვანელიც აქტიურად შრომობდა. მისი შრომითი საქმიანობა არ იყო დამოკიდებული საოჯახო მეურნეობის ხასიათზე. მიუხედავად იმისა, რომ მეურნეობის წამყვანი დარგი ქსნის ხეობის მთიანეთში მესაქონლეობა იყო და თვით ოჯახის უფროსიც ოჯახში წამყვან ძალად (ორგანიზატორად) ითვლებოდა, მისი პირადი საქმიანობა ყოველთვის არ ყოფილა დაკავშირებული მეურნეობის წამყვან დარგთან. ის მიწათმოქმედი იქნებოდა, მეცხვარე თუ ხელოსანი, ამას ოჯახის მმართველობის სისტემაში არ ენიჭებოდა განმსაზღვრელი მნიშვნელობა. მთავარი იყო ის, რომ ოჯახის მეთაური ყოფილიყო პირველ რიგში ოჯახის საერთო ხელმძღვანელობის უნარის მქონე, ხოლო მეორე რიგში მამაკაცთა შრომასაქმიანობის კარგი ორგანიზატორი. კარგი ორგანიზატორისა და უნარიანი ხელმძღვანელის სახელის დამსახურება კი შესაძლებელი იყო მხოლოდ ოჯახის სრულწლოვან წევრებთან საქმიანი და სოლიდარული კონტაქტის პირობებში. ოჯახის უფროსი ვალდებული იყო ყველა პრინციპული საკითხი გადაეწყვიტა ოჯახის სრულწლოვან წევრებთან დათათბირება-შეთანხმების შემდეგ. თვითნებობისა და ერთპიროვნული გადაწყვეტილების და, ამდენად, დესპოტური ერთმმართველობის უფლებას ის მოკლებული იყო.

ამგვარად, ოჯახის მართვა-გამგეობის საქმეში განმსაზღვრელ მომენტს წარმოადგენდა სქესი და ასაკი. ჩვეულებისამებრ ოჯახის უფროსობა უწევდა ყველაზე ხანდაზმულ მამაკაცს, ხოლო დიასახლისობა ასევე ხნით უფროს დედაკაცს. მაგრამ, ამასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა უფროსის უნარსაც, რის გამოც რიგ შემთხვევაში ხნით უფროსობის პრინციპი რამდენადმე ირღვეოდა და ოჯახის ხელმძღვანელობა ეკისრებოდა ხნით უმცროს კაცსაც. ამის დამადასტურებელია პირველ ყოვლისა ოჯახის ყოფილი უფ-

როსის — მამის შეცვლა მისი უფროსი შვილით. ასეთ შემთხვევაში ცხოველმყოფელ ძალას ინარჩუნებდა ორივე ფაქტორი — ხნით უფროსობაც და შრომის უნარიც. უფროსობის პრინციპი დაცული იყო იმდენად, რამდენადაც მამის ადგილს იკავებდა უფროსი შვილი, ხოლო მეორე ფაქტორის მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ოჯახის მართვის უნარს მოკლებული მამის შემცვლელად სარბიელზე გამოდიოდა ოჯახის მართვის უნარით აღჭურვილი შვილი. დასტურდება ისეთი ფაქტებიც, როდესაც სიბერით მოტეხილი უფროსის ადგილს იკავებდა უმცროსი ძმა, ბიძაშვილი ან უმცროსი შვილი. ყველა ასეთი შემთხვევა ნაკარნახევი იყო ოჯახის მართვის უნარის საჭიროებით. ასეთ ვითარებაში ყოფილი უფროსის ფუნქციებში შედიოდა უმთავრესად საოჯახო რიტუალისა და რელიგიური წეს-ჩვეულებების დაცვა-შესრულების ორგანიზაცია. ამასთან ერთად, უფროს-უმცროსობის ეტიკეტი ყველა უმცროსს ავალებდა მისადმი განსაკუთრებულ მოკრძალებას, ხოლო ოჯახის პრაქტიკული ხელმძღვანელიც თავს უფლებას არ აძლევდა მასთან დათათბირების გარეშე მიეღო რაიმე გადაწყვეტილება. ყოველივე ეს იმ გარემოების მაჩვენებელია, რომ ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა ყოფაში გადმონაშთური ფორმით შემონახული საოჯახო თემის ერთ-ერთ ძირითად კომპონენტს წარმოადგენდა სოლიდარული მმართველობის ხასიათი.

*

მმართველობის სოლიდარულ სისტემასთან ერთად ქსნის ხეობის ქართველი მთიელის ოჯახში არსებობას ინარჩუნებდა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტი, რომელიც დამახასიათებელი იყო დემოკრატიული ბუნების საოჯახო თემისათვის. მხედველობაში გვაქვს საოჯახო ქონების საზოგადო საკუთრება, რაც დადასტურდა ოჯახების გაყრისა და ქონების განაწილების პრინციპის შესწავლის საფუძველზე.

ვიდრე საველე მასალას გავეცნობოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია აღინიშნოს, რომ გაუყოფელი ოჯახის არც ერთი წევრი არ სარგებლობდა პირადი საკუთრების უფლებით. თვით ოჯახის უფროსსაც ამ მხრივ არავითარი პრივილეგია არ ჰქონდა. მას ასევე არ შეეძ-

ლო ოჯახის გაყრის დროს ქონება თვითნებურად გაენაწილებინა და მით უმეტეს რომელიმე მოწილე უწილოდ დაეტოვებინა. გაუყოფელ ოჯახში მამაკაცის პირად საკუთრებად ითვლებოდა მხოლოდ ტანსაცმელი და იარაღი, ხოლო ქალისთვის ტანსაცმელი და მამის ოჯახიდან ქმრის ოჯახში მიტანილი ქონება.

ვინ რა უფლებით სარგებლობდა საოჯახო ქონებაზე და ეს უფლება როდიდან შედიოდა ძალაში, ამაზე ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ოჯახის გაყრის მომენტში ქონების განაწილების პრინციპი. ირკვევა, რომ ქონების მიღების პრეტენდენტები იყვნენ მოწილე მამაკაცები, რომელთა რიცხვის შესაბამისად ხდებოდა ქონების თანაბრად განაწილება. მოწილეებად ითვლებოდნენ ისინი, რომლებიც ოჯახის გაყრის შედეგად გამოყოფილ ოჯახებს სათავეში უნდა ჩასდგომოდნენ. უმეტეს შემთხვევაში მოწილეებად გვევლინებოდნენ მეორე თაობის წარმომადგენლები, რომელთა შორის განსხვავებას უსათუოდ ჰქონდა ადგილი შთამომავლობის რაოდენობის მხრივ, მაგრამ ამ ფაქტორს ანგარიშს არ უწევდნენ ქონების განაწილების დროს. მრავალი შვილისა და შვილიშვილის პატრონი მოწილე იმდენსვე მიიღებდა, რამდენსაც უშვილო მოწილე, ვინაიდან ქონების თანაბრად გაყოფა ხდებოდა მოწილეების რიცხვის შესაბამისად და არა მათი მდგომარეობის (ასაკი, დამსახურება, შთამომავლობის რაოდენობა) მიხედვით. ნათქვამის დადასტურების მიზნით შეიძლება გავეცნოთ ფაქტობრივ მონაცემებს ზოგიერთი ოჯახის მაგალითზე.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გაყრის მომენტში კაჭიურების 23-სულიანი ოჯახი ოთხ თაობას აერთიანებდა. მათი გაყრა მოხდა ოჯახის მეთაურების—იაკობისა და სალომეს სიცოცხლეში. ვინაიდან მოწილეებად ითვლებოდნენ მათი ვაჟები (ზაქარია და გიგოლი), ქონებაც ორ ნაწილად გაყვეს. უფროს ძმას ზაქარიას, რომელსაც ჰყავდა სამი ვაჟი, ერგო კალო და ბოსელი, ხოლო გიგოლის, რომელსაც ჰყავდა ოთხი ვაჟი და შვიდი შვილიშვილი (ხუთი ვაჟი და ორი ქალი), წილად ხვდა სახლი (დარბაზი) და საბძელი. სამეურნეო ნაკვეთები, საქონელი და საოჯახო ინვენტარი ორ თანაბარ ნაწილად გაყვეს.

იაკობსა და სალომეს, როგორც მშობლებს, ერგოთ საარსებო მინიმუმი (ორი დღიური სახნავი ადგილი, ორი ძროხა და ათი

ცხვარი). ამ ქონებით ისინი საცხოვრებლად დარჩნენ შვილ გიგოლისთან. გიგოლისთან მშობლების დარჩენის გამო და-
ეთმო გიგოლის სახლიც, ვინაიდან საცხოვრებელი ნაგებობის მთა-
ვარ განყოფილებას ჩვეულებისამებრ უხუცესს უტოვებდნენ. იაკო-
ბისა და სალომეს გარდაცვალების შემდეგ მათ სახელზე გამო-
ყოფილი ორი დღიური მიწა, რომელსაც გიგოლი ამუშავებდა, შუ-
აზე გაიყვეს გიგოლიმ და ზაქარიამ.

1900 წელს მოხდა ჩიტიშვილების დიდი ოჯახის გაყრა სოფ. ჩიტიანში. ამ დროს ოჯახის მეთაური გიორგი გარდაცვლილი იყო. ცოცხალი იყო მისი მეუღლე, რომელიც კვლავ დიასახლისის მო-
ვალეობას ასრულებდა, ხოლო ოჯახს ხელმძღვანელობდა მათი უფ-
როსი შვილი ალექსა. ოჯახის გაყრის დროს გიორგის შვიდი ვაჟი-
დან ცოცხალი იყო ხუთი, რომლებიც მოწილეებად ითვლებოდნენ. მათ შორის ალექსას ჰყავდა 19 შვილი, ზაქარიას — ოთხი, ბე-
როს — ოთხი, ვანოს — ერთი, ხოლო ნიკო უშვილო იყო.

ქონება გაანაწილა ამ ხუთი მოწილის დედამ. მან თავისთვის აიღო სამარხად (საქელებოდ) გათვალისწინებული ერთი ძროხა, ხუთი ცხვარი და ორი ტომარა ქერი. ხუთი მოწილე გაიყო ოთხ ოჯახად. ერთ ოჯახში ყოფნა ისურვეს ვანომ და ნიკომ, რომლებ-
თანაც დარჩა დედაც. დანარჩენი ძმები — ალექსა, ზაქარია და ბე-
რო ცალ-ცალკე გავიდნენ. დედის ინიციატივით, ალექსას, რო-
გორც უფროსს, დიდი სახლი მიაკუთვნეს. ერთი პატარა სახლი შე-
ხვდა ზაქარიას, მეორე პატარა სახლი მის ძირს არსებული ბოს-
ლით ერგო ბეროს, ხოლო კალო და დიდი ბოსელი წილად ხვდათ
ვანოს, ნიკოს და მათ დედას.

ხუთ მოწილე ძმაზე მამული გაყვეს ხუთ თანასწორ ნაწილად. აქედან დედასთან მყოფ ორ ძმას (ვანოს და ნიკოს) შეხვდა ორი წილი (დედას, როგორც ქალს, მამულში წილი არ ჰქონდა), ხოლო დანარჩენი სამი წილი ერგო სამ მოწილე ძმას. ოთხმა ოჯახმა ასევე ხუთ მოწილეზე გაიყო საქონელი და დგამ-ჭურჭელი, მაგრამ ოჯახის გაყრიდან ერთი კვირის შემდეგ გარდაიცვალა უშვილო ძმა ნიკო, რის გამო ქონება ხელახლა გადაანაწილეს დარჩენილ ოთხ მოწილეზე. არ გადაუნაწილებიათ მხოლოდ საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი.

ცვლილებები მოხდა იმ მხრივაც, რომ გარდაცვლილი ძმის ადგილზე ბერო მივიდა და შეუერთდა ვანოს, რის შემდეგ დედა

ისევ ორ შვილთან ერთად იმყოფებოდა. ალექსა და ზაქარია ცალკე ოჯახებად ცხოვრებას განაგრძობდნენ. ყოველივე შედეგად ოთხი მოწილე სამ ოჯახად დასახლდა.

როგორც ვხედავთ, საცხოვრებელი ნაგებობის კომპლექსიდან უფროს ძმას ალექსას შეახვედრეს უკეთესი წილი. თუ კაპიტრების ოჯახის გაყრისას დარბაზი (სახლი) უმცროს ძმას ერგო იმ მოტივით, რომ შშობლები საცხოვრებლად მასთან დარჩნენ, ჩიტიშვილების ოჯახში ეს წესი არ დაუცავთ. მოწილეებს, რომლებთანაც დედამ არჩია ცხოვრება, მისივე ინიციატივით, მიაკუთვნეს არა სახლი, არამედ კალო და ბოსელი. ამ შემთხვევაში მან დაიცვა ოჯახის ფაქტიური ხელმძღვანელის — თავისი უფროსი შვილის საუფროსო უფლება.

მოწილეების მიხედვით ქონების გაყოფა მოხდა სოფ. უკანუბანში მცხოვრები ჩიტიშვილების ოჯახის გაყრის დროსაც 1915 წელს. ამ მომენტში თვით მოწილეები (სიხა და გაბო) ცოცხლები აღარ იყვნენ. ამ თაობიდან ცოცხალი იყო მხოლოდ გაბოს მეუღლე. მისთვის მიუტიათ საქელეხოდ გათვალისწინებული ერთი ძროხა და სამი ტომარა ქერი. საოჯახო ქონება გაუყვიათ სიხას და გაბოს შვილებზე ოთხ თანაბარ ნაწილად. ამ დროისათვის სიხას შვილებიდან ერთი (შაქრო) გარდაცვლილი იყო, ხოლო ორი (გიორგი და ილიკო) ცოცხალი. გაბოს ორივე შვილიც (ნიკო და მიხა) ცოცხლები იყვნენ. ამ ოთხ კაცზე ქონების ოთხად განაწილებით ქონების განაწილების ტრადიცია არ დარღვეულა, რადგანაც თითოეული გარდაცვლილი მოწილის სახელზე ოჯახის გაყრის მომენტში ორ-ორი შვილი იმყოფებოდა. სიხას შვილებს ზუსტად იმდენი ერგოთ, რამდენიც გაბოს შვილებს. ქონების თანაბრად განაწილების პრინციპი დაირღვეოდა იმ შემთხვევაში, თუ სიხას მესამე შვილი შაქროც ცოცხალი იქნებოდა და ქონების გაყოფა მოხდებოდა არა გარდაცვლილი მოწილეების (სიხას და გაბოს) მიხედვით, არამედ მათი შვილების რაოდენობის შესაბამისად.

იმავე სოფელში დავამოწმეთ ისეთი ვითარებაც, როდესაც მოწილეების მიხედვით ქონების განაწილების პრინციპი ირღვეოდა. ასე მომხდარა პავლიაშვილების ოჯახის გაყრისას, როდესაც ორი მოწილიდან (ივანე, საკა) ივანე უკვე გარდაცვლილი იყო. ცოცხლები იყვნენ საკა და მისი რძალი (ივანეს ქვრივი). ივანეს

ცოლს მისცეს ერთი ძროხა, სამი ცხვარი და სამი ტომარა, ქვრივი
 ოჯახი გაიყო სამ ნაწილად და ქონებაც სამად გაყვეს. ერთ-ერთ
 შვი მოხვდნენ ლექსო და შაშო (ივანეს შვილები). მეორე ოჯახადაც
 ივანეს შვილები (გიორგი, იოსება, სერგო) გამოიყვენენ, ხოლო მე-
 სამე ოჯახად გამოცალკევდნენ საკა და მისი შვილი გოგია.

ამის შესაბამისად სამ თანაბარ ნაწილად გაყვეს საცხოვრებე-
 ლი და სამეურნეო ნაგებობანი, სახნავე-სათიბი ადგილები, საქონ-
 ნელი და საოჯახო ინვენტარი. ოჯახის გაყრის წელს არსებული
 პროდუქტები და მარცვლეული კი სულთა რაოდენობის მიხედვით
 გაუნაწილებიათ.

როგორც მთხრობელმა აღნიშნა, პავლიაშვილების ოჯახმა
 დაარღვია ქონების განაწილების ტრადიცია. ქონება მათ უნდა გა-
 ეყოთ ორად, ვინაიდან მოწილეებად ითვლებოდნენ ივანე და საკა.
 ამ შემთხვევაში კი საკას ქონების ნახევრის ნაცვლად ერგო მხო-
 ლოდ მისი მესამედი ნაწილი. ჩაწერილი მასალის მიხედვით, პურის
 მარაგისა და პროდუქტების სულზე განაწილება არ უნდა მომ-
 ხდარიყო, ვინაიდან, ძველი ჩვეულების მიხედვით, ყველაფერი მო-
 წილეებზე იყოფოდა.

დამოწმებული მაგალითების მიხედვით, რაც ზოგადი ვითა-
 რების კონკრეტულ მომენტებს გვაცნობს, აშკარად ჩანს, რომ საერ-
 თო-საოჯახო ქონება თანაბრად ნაწილდებოდა მოწილეებს შორის.
 ამ პრინციპის დარღვევის შემთხვევები მოწმდება შედარებით
 გვიანდელი მასალებით, როდესაც გადმონაშთური ფორმით შემორ-
 ჩენილი საოჯახო თემი კვდომის სტადიაში იმყოფებოდა.

ქსნის ხეობის ქართველი მთიელის დიდი ოჯახისთვის დამა-
 ხასიათებელ მომენტად გვესახება უფროსი მოწილისთვის გარკვე-
 ული უპირატესობის მინიჭება. ჩვეულებისამებრ მას უთმობდნენ
 მამა-პაპური სახლის მთავარ განყოფილებას, ზოგჯერ ზედმეტ მი-
 წასაც აკუთვნებდნენ ან თანაბრად გაყოფილი ნაკვეთებიდან ამო-
 რჩევის შესაძლებლობას აძლევდნენ. ხშირ შემთხვევაში უფროსის
 დამსახურებას აღნიშნავდნენ მისთვის ზედმეტი საქონლის გამოყო-
 ფით ან მამა-პაპური იარაღის მიცემით. უფროსი მოწილის სახელზე
 რაიმე სახის ზედმეტ ქონებას სა უ ფ რ ო ს ო ერქვა და საკვლევ
 კუთხეში მისი არსებობა ყოველი მთხრობლისთვის ისევეა ცნო-
 ბილი, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებსა და კავკასიის რიგ

ხალხებში, მაგრამ ქსნის ხეობის მთიანეთში, სხვა კუთხეების
ლოგიურად, საუფროსოს გამოყოფა სავალდებულოდ არ
ბოდა. ყოველ შემთხვევაში, საუფროსოს მოთხოვნის უფლებით
უფროსი მოწილე არ სარგებლობდა. მისთვის ზედმეტი ქონების
მიცემა მოწილეების შეთანხმების საფუძველზე ხდებოდა და ამდენად
ნებაყოფლობითი ხასიათისა იყო, მაგრამ ვინაიდან საუფროსოს
მიკუთვნება გამართლებული იყო უფროსის დამსახურებით,
მოწილეებისაგან ამ პატივისცემას იშვიათად თუ რომელიმე
უფროსი ასცდებოდა. აღნიშნული მომენტი სავსებით გამორიცხავს
საუფროსო წილში მაიორატის დანახვის შესაძლებლობას. ასევე
შუუძლებელია დავინახოთ მინორატის ნიშნები უმცროსი მოწილი-
სთვის ზედმეტი ქონების მიკუთვნებაში, ვინაიდან კუთვნილ წილს
გარდა რამდენიმე სული ცხვარ-ძროხა ეძლეოდა მხოლოდ უცო-
ლო უმცროს მოწილეს მოსალოდნელი საქორწილო ხარჯების და-
სათარავად, იმ ხარჯებისა, რაც ცოლშვილიან მოწილეებს გაღებუ-
ლი ჰქონდათ გაუყოფელი ოჯახის საერთო ქონებიდან.

საოჯახო საკუთრებისათვის დამახასიათებელ მომენტს წარ-
მოადგენდა ისიც, რომ მშობლები წილის მიღების უფლებით არ
სარგებლობდნენ. ეს იმიტომ, რომ დიდი ოჯახის გაყრა მიზანშე-
წონილად ითვლებოდა მხოლოდ პირველი თაობის წარმომადგე-
ნელთა (ე. ი. მშობლების, ოჯახის ხელმძღვანელების) გარდაცვა-
ლების შემდეგ, რის გამო მათთვის წილის გამოყოფაც გამორი-
ცხული იყო. მაგრამ როგორც ზემოთ აღწერილი ოჯახების მაგა-
ლითზე დავინახეთ და როგორც ეს ნათლად ჩანს ადგილზე
ფიქსირებული სხვა მონაცემების მიხედვითაც, ზოგი ოჯახი მშობ-
ლების გარდაცვალებამდეც იყოფოდა. ასეთი შემთხვევებიც უმ-
თავრესად გვიანდელი მასალებით დასტურდება, მაგრამ მსგავს
მოვლენებს წარსულშიც ჰქონია ადგილი და ხალხსაც დაუწყებია
მშობლებისთვის საარსებო მინიმუმი თუ მათი დამარხვისათვის
საჭირო ხარჯები. საგულისხმოა ის გარემოება, რომ მშობლების-
თვის გამოყოფილ დოვლათს ეწოდებოდა სამარხი. ეს ტერმი-
ნი იმის მაჩვენებელი ჩანს, რომ ოჯახის გაყრა როდესაც მშობლე-
ბის გარდაცვალებამდე მოხდებოდა, მოხუცებს აღსასრული მოახ-
ლოვებული ჰქონდათ და მათთვის გამოყოფილი საქონელი თუ
მარცვლეულიც უმთავრესად საქელეხოდ გამოყენებული შეიძლე-
ბოდა ყოფილიყო.

დასასრულ ისიც უნდა აღინაშნოს, რომ წილის მიღების უფლება ქალებს არ ჰქონდათ. გასათხოვარ ქალს უმზადებდნენ ლოდ უმნიშვნელო ღირებულების მზითევს (ტანსაცმელი, ლოგინი, სკივრი, პირადი ნივთები). მზითევის ერთ-ერთ სახეობას წარმოადგენდა აგრეთვე საქონელი (ზოგს ატანდნენ ერთ ძროხას, ზოგს ხბოს, ზოგს რამდენიმე ცხვარს), რასაც სათავნო ერქვა. ქმართან მისული ქალის პირად საკუთრებად ითვლებოდა მოყვანილი საქონელი (თავნი) და მისი ნამატის ნახევარი. ამიტომ ოჯახის გაყრის დროს ეს საქონელი ქონების განაწილების გარეშე რჩებოდა და ულაპარაკოდ ქალს ეძლეოდა. ასევე ხდებოდა ქმართან გაყრის შემთხვევაშიც.

ვინაიდან სათავნოს თავნი და მისი ნამატის ნახევარი ყველა ასაკის რძლის პირად საკუთრებას შეადგენდა, ამ უფლებით სარგებლობდა ქვრივიც. ამასთან ერთად, ქვრივს, მისი მდგომარეობის შესაბამისად, სხვა სახის ქონებასაც აძლევდნენ. თუ რომელიმე მოწილის ქვრივს ვაჟიშვილები ჰყავდა, ის სრულ წილს ღებულობდა. თუ მას მხოლოდ ქალები ჰყავდა, აძლევდნენ საარსებო საშუალებას ძირითადად საქონლის სახით და სამეურნეო ნაკვეთებს დროებით სარგებლობაში. ქალების გათხოვებისა და ქვრივის გარდაცვალების შემდეგ კი მიწას მისი მაზლები ან მაზლის შვილები იყოფდნენ. მის გათხოვილ ქალებს მიწის ნაკვეთის მითვისება ან გასხვისება არ შეეძლოთ. თუ ქვრივი სულ უშვილო იყო და ქმრის ოჯახიდან წასვლას არ მოისურვებდა, მასაც გამოუყოფდნენ საარსებო წყაროს, მაგრამ მამის ოჯახში დაბრუნებულ ან გათხოვების მსურველ ქვრივს უფლება ჰქონდა ქმრის ოჯახიდან გაეტანა მხოლოდ თავისი მზითევი, მოყვანილი პირუტყვი და მისი ნამატის ნახევარი.

ამგვარად, ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა საოჯახო ყოფის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ მხარეს წარმოადგენდა საოჯახო ქონების კოლექტიური საკუთრება, რაც გამორიცხავდა ერთპიროვნული საკუთრების შესაძლებლობას. ეს ნიშანიც, ისევე როგორც სხვა ძირითადი მომენტები (რამდენიმე თაობისა და საქორწინო წყვილის ერთად ცხოვრება, მმართველობის სოლიდარული სისტემა, შრომის ორგანიზაცია...) დამახასიათებელი იყო საოჯახო თემისათვის, რომელმაც საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეებთან ერთად,

ქსნის ხეობის მთიანეთშიც XIX საუკუნის ბოლომდე ^{გადმონაშენი} _{გინჯილიძის} თური ფორმით იარსება.

ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა ყოფაში ამ საკითხის შესწავლამ გამოავლინა დიდი მსგავსება ამავე ხეობაში დასახლებული ოსების, სხვა კუთხეების მთიელების (მთიულები, გუდამაყრელები, მოხევეები...) და ჩრდილო კავკასიელი ხალხების (ოსები, ვეინახები) საოჯახო ყოფის ძირითად ელემენტებთან, რაც აიხსნება ქართველი და კავკასიელი მთიელების მსგავსი სამეურნეო-ეკონომიური პირობებით და საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების შემხვედრი მომენტებით. ამიტომ ქსნის ხეობის ქართველ მთიელთა საოჯახო ყოფის შესწავლამ ერთხელ კიდევ დაგვანახვა საოჯახო თემის გადმონაშთების კვლევის საჭიროება, რასაც საბჭოთა ეთნოგრაფიაში, როგორც უკვე ითქვა, ბოლო დროს კიდევ უფრო აქტუალური მნიშვნელობა მიენიჭა.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

საოჯახო ყოფა მთიულეთ-გუდამაყარში	6
ოჯახის შემადგენლობა	7
ოჯახის ეკონომიური საფუძვლები	23
ოჯახის მმართველობის სისტემა და მასში არსებული შრომის ორგანიზაცია	42
ოჯახის გაყრის წესი და ქონების განაწილების პრინციპი	49
საოჯახო თემის გადმონაშთები ქსნის ხეობის ქართველ მთიელებში . . .	70

რედაქტორი ირ. არაბული
მხატვარი ა. თევზაძე
მხატვრული რედაქტორი რ. მახარაძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ქავთარაძე
კორექტორი ზ. გვიმრაძე
გამომშვები ა. სააკაძე

გადაეცა წარმოებას 16/XI-1973. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17/IV.74.
ქალაქის საბ № . . . ზომა 60×84¹/₁₆. პირობ. ნაბ. თაბახი 6.05.
საალრ-საგამომც თაბახი 5.12. უე 08461. ტირაჟი 5000. შეკვ. № 2908;
ფასი 18 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19.
Тип. АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Валериан Джамбулович Итонишвили

Из жизни и быта горцев Картли

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, Марджанишвили, 5

1974

6 1 ;

902.7

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

զ-40